Сотиръ Наневъ

Македония

Възкресение

1941

Т. Ф. Читевъ

На любимата сестричка
от Автора

21.VI.1942 г.

СОТИРЪ НАНЕВЪ

ВЪЗКРЕСЕНИЕ

МАКЕДОНИЯ 1941

Т. Ф. ЧИПЕВЪ

За Македония сж писани много книги, нъкои отъ които сж издания на Македонския научен институтъ. Въ последно време излъзоха и книгитъ на Ст. Чилингировъ, Добри Немировъ, Андрея Тошевъ и Георги Константиновъ.

Имахъ възможность да отида въ тая българска земя веднага следъ нъмскитъ войски и поради това имамъ и първитъ впечатления отъ историческитъ събития, които донесоха най-свътлата радость на Македония.

Отъ съзнание за дългъ къмъ историята, осмълихъ се да предамъ, споредъ силитъ си, тъзи впечатления. Тая книга нъма никакви други претенции.

Сот. Наневъ

ПРЕЗЪ ГРАНИЦАТА

Една случайность ни даде възможность — на нѣколцина мои другари и на менъ — да отидемъ първи въ току-що освободена Македония. Бурята на войната едва бѣ стихнала въ севернитѣ области на Македония, а въ южнитѣ продължаваха да се водятъ боеветѣ, когато преминахме границата при Камилата (Деве-баиръ). На граничния пунктъ на този проходъ съмъ идвалъ не веднажъ, вперилъ погледъ въ далечината, съ мисъль за сждбата на онѣзи, които нѣкога оставихме тамъ. Тогава граничната линия наистина бѣше крепость, съ теленитѣ мрежи, съ вълчитѣ ями и съ разнитѣ наблюдателници. Тази граница бѣше страшна, нечовѣчна, за всѣки, който имаше възможность да се изправи предъ нея. Похитителъ бѣше взелъ всички военни мѣрки за да запази заграбеното. Днесъ, когато храбритѣ войски на третия Райхъ бѣха пре-

минали тази граница-крепость, всѣки бункеръ и наблюдателница представляваха купчина градивенъ материалъ.

— Отъ тукъ, на двадесетина метра отъ граничния камъкъ, следъ полунощь, на шести априлъ, германскитѣ артилеристи насочиха своитѣ орѫдия и въ кратко врѣме разрушиха цѣлата укрепителна система на сърбитѣ, — разправяше единъ нашъ граниченъ подофицеръ. — Тукъ, на този пунктъ, азъ служа доста отдавна. Пъкъ и редовната военна служба изкарахъ все по тази граница. Зная, какъвъ непоносимъ трудъ вложиха нашитѣ братя, карани насила отъ сърбитѣ да работятъ по тѣзи укрепления. Наведени и въ повечето случаи обърнати съ гръбъ къмъ насъ, тѣ не смѣеха да погледнатъ насамъ, забранено имъ бѣше. Всѣко най-малко неподчинение можеше да имъ донесе много неприятности . . . Азъ съмъ отъ тѣзи мѣста. Помня презъ моето детинство, пъкъ и бащи ми ми е разправялъ, какво оживление имаше нѣкога по този пѫть, презъ тоя проходъ,— продължи подофицерътъ. — Нѣкога турцитѣ сѫ поддържали много добре тази

съобщителна артерия. Но сърбитѣ я затвориха. Не даваха пиле да прехвръкне. Страхуваха се. И затова този, нѣкога оживенъ, пѫть сърбитѣ не го поддържаха — буреняса.

Заселването на славянитѣ въ Македония се извършило главно отъ северозападна България презъ този най-кѫсъ пѫть: Радомиръ, Кюстендилъ, къмъ Скопие и презъ Радомиръ, Дупница, Горна-Джумая, Демиръ-Хисаръ за Бѣло море. Съ тѣзи естествени съобщителни линии нѣкои обясняватъ еднородностьта на славянския елементъ въ България, Тракия и Македония.

По сѫщитѣ пѫтища въ течение на вѣкове били поддържани и държавно-политическитѣ и културни връзки.

Сега пѫтьтъ отъ билото на прохода за къмъ Македония бѣше много развалѣнъ и опасенъ. Презъ деня е имало нещастни случаи съ нѣколко камиона. Една германска пионерна група усилено разширяваше и укрепяваше опаснитѣ мѣста. Работата не бѣше привършена и ние трѣбваше да чакаме два-три часа на

самата граница, докато стане възможно преминаването.

Часътъ бѣше около осемнадесеть, когато началникътъ на германскитѣ пионери даде знакъ за тръгване. Ние преминахме границата и влѣзохме ликуващи въ новосвободена Македония. Отъ гър-

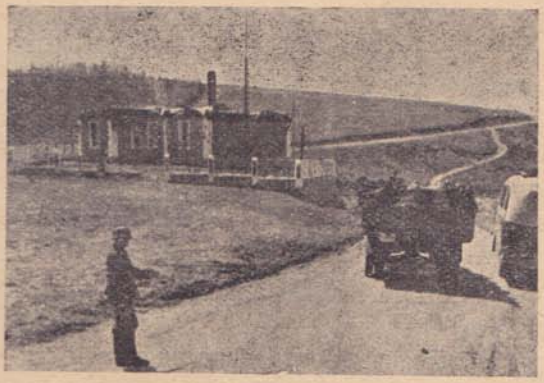

Старата граница при Камилата (Деве-баиръ)

лата на всички се чуха възторжени слова за този многоочакванъ день: Македония, люлката на българската писменость, е свободна и присъединена къмъ майката-отечество.

Не ми е възможно да предамъ чувствата си за това велико събитие отъ нашата най-нова история. Нека това сторятъ други, по-достойни майстори на перото. На менъ ми стига, че преживѣхъ този моментъ съ всичката му сила, и съмъ особено благодаренъ на онѣзи, които ми дадоха възможность за това.

Отначало казахъ, че една случайность ни даде възможность да отидемъ първи въ новоосвободена Македония. Тукъ ще кажа и нашата задача: отъ съответно мѣсто ни бѣше възложено да установимъ временни управления въ новоосвободенитѣ градове, до идването на редовнитѣ български административни власти. Тази задача, разбира се, приехме съ небивалъ възторгъ и съ благодарность. Нека ми бѫде позволено да отбележа, че това бѣше и една награда отъ Провидението за насъ, на които не ни се разрешаваше да преминемъ югославската територия дори и съ транзитна виза.

Въ София се бѣше разчуло за заминаването ни, и при тръгването се бѣха натрупали около насъ много наши роднини, приятели и познати, които ни възлагаха безброй поржчки и отрупваха съ

подаръци за тѣхни близки въ Македония. Мнозина ни завиждаха. Всѣки искаше да бѫде на наше мѣсто. И съ право. Следъ толкова дългогодишни борби и многобройни жертви, да отидешъ да поздравишъ своя роденъ братъ и сестра, свободни вече, и да получишъ възторжена братска цѣлувка, притиснатъ здраво въ прегръдкитѣ имъ, и опияненъ отъ щастие да слушашъ топлитѣ молитви на старица, отправени къмъ Всевишния отъ благодарность за великото събитие, сѫ неповторими моменти на възторгъ и радость, които всѣки би искалъ да преживѣе. Всичко това ние видѣхме и изживѣхме съ опияняваща сила.

Неописуеми сѫ страданията въ толкова вѣковното робство на нашитѣ братя въ Македония. Затова и радостьта имъ е тъй голѣма. Надеждитѣ и упованията за правда и самопредѣление на народитѣ бѣха една изкусна залъгалка отъ страна на онѣзи, които ковѣха сѫдбинитѣ на народитѣ. Македония, наречена отъ нѣкои градина на мѫкитѣ, бѣше типиченъ примѣръ въ това отношение. Своя протестъ срещу робството

българитѣ отъ Македония изразиха съ нѣколко въстания. Цѣлокупнияѣъ български народъ води три войни за свободата на брата робъ, въ които българската войска покри съ много победи своитѣ бойни знамена. Въ края на всѣка война съдбата отреждаше ново робство. За Македония настѫпваха още по-черни дни. Но дойде деньтъ на правдата, когато войскитѣ на Райха счупиха веригитѣ на робството, и ние, нѣколцината щастливци, вървѣхме вече изъ свободната българска земя на Македония.

Отъ граничния проходъ Камилата (Деве-баиръ) пѫтьтъ се спуска доста стръмно къмъ коритото на Крива рѣка. Многото бойни коли, минали презъ този неподдържанъ и изоставенъ пѫть, го бѣха разрушили. А и „щукитѣ", съ своитѣ точни попадения, бѣха допринесли много, за да бѫде преминаванъ трудно

Тукъ ясно личеха следитѣ на войната. Германскитѣ войски сѫ действували съ изненадваща бързина. Това личи отъ многото изоставени сръбски бойни материали. Една гранична застава на около три километра отъ граничната линия, по-

строена близу до пѫтя, бѣше претъпкана отъ пленници-сърби. По лицата имъ се четѣше уплаха и примирение. Други пленници работѣха по укрепяването на пѫтя.

Долу тече Крива рѣка, по чиято долина минава пѫтьтъ за Крива-Паланка. Тукъ срещнахме и първитѣ новоосвободени селяни отъ близкитѣ села, които на поздравитѣ ни радостно сваляха шапки и ги размахваха съ сияещи лица.

* * *

КРИВА-ПАЛАНКА

Къмъ двадесеть часа стигнахме въ Крива-Паланка, наречена още Криворѣчна-Паланка. Малко градче съ една дълга, тѣсна и крива улица. Всички постройки сж стари и разкривени. На истокъ е планината Осогово, по чийто хребетъ минаваше старата граница. Разположенъ е срѣдъ малко поле, което не дава възможность за особено добъръ поминъкъ. На западъ, въ разклоненията на Осогово, е манастиръть „Св. Якимъ Осоговски“ основанъ отъ Якимъ, ученикъ на св. Иванъ Рилски, живѣлъ презъ единадесети-дванадесети вѣкъ. Въ Крива-Паланка е работилъ книжовникътъ Хаджи Якимъ Кърчовски, отъ Кичево, който пръвъ е напечатилъ книга на новобългарски въ 1814 година. Паланчани сж предприемчиви и голѣми родолюбци.

Когато влѣзохме въ града, улицитѣ бѣха безлюдни. Населението се бѣше прибрало отдавна по домоветѣ, поради

полицейския часъ, установенъ отъ германскитѣ военни власти. Единственитѣ отворени заведения бѣха една бръснарница и една кръчма, въ които имаше

Крива-Паланка

нѣмски войници. Влѣзохме въ кръчмата. Стопанинътъ се оказа близъкъ роднина на нашъ приятель въ София. Като ни видѣ, зарадва се много и настоя да седнемъ да ни почерпи. Презъ деня се бѣше

черпилъ съ много приятели: за свободата, за нѣмскитѣ войски, за Царь Бориса, сега искаше да се почерпи и съ насъ. Той изреди отново всички поводи за черпня, така, както ги бѣше повтарялъ, навѣрно, неведнажъ презъ деня: за свободата, за нѣмската войска, за Царь Бориса. И въ края една черпня за капакъ.

Отъ нашия новъ познайникъ научихме, че малко преди пристигането ни се предалъ единъ сръбски генералъ съ около шестдесеть войника. Нещастниятъ генералъ загубилъ всѣкаква връзка съ своята часть и решилъ да влѣзе въ града, за да се осведоми за положението. Много се изненадалъ отъ присѫтствието на нѣмскитѣ войници въ Крива-Паланка и отъ това, че Кюстендилъ не билъ превзетъ отъ сръбскитѣ войски. . . .

* * *

КУМАНОВО

Бѣхме решили да нощуваме въ Куманово. Въ този градъ живѣеха сестрата и майката на нашия другарь и спѫтникъ Коста, избѣгалъ отъ сръбския затворъ по времето на скопския студентски процесъ, отъ когато не бѣше се виждалъ съ своитѣ близки.

По пѫтя Крива-Паланка — Куманово следитѣ отъ войната бѣха още по-голѣми: изоставени сръбски танкове, пушки, каски, сандъци съ муниции др. Ето и първиятъ съвсемъ прѣсенъ гробъ на германски войникъ, погребанъ до самия пѫть. Свалихме шапки предъ гроба на героя, далъ живота си за свободата на Македония.

При Срацинскитѣ височини сърбитѣ сѫ се опитали да дадатъ нѣкакъвъ отпоръ, но много скоро сѫ били разбити. Въ тѣхнитѣ военни групи е имало и наши българи отъ Македония, които сѫ

улеснили задачата на германскитѣ войски.

Въ Куманово пристигнахме къмъ полунощь. Градътъ бѣше пустъ, безъ освѣтление. И тукъ имаше полицейски часъ. Всичко живо отдавна се бѣше прибрало по домоветѣ и спѣше дълбокъ сънь. Тукъ-тамъ изъ улицитѣ се мѣркаха само германски войници — постове и патрули. Спрѣхме предъ къщата, въ която живѣеше зетьтъ на нашия другарь. Всичко бѣ потънало въ мракъ. Коста похлопа силно на външната врата и извика на име майка си и сестра си. Скоро въ една отъ стаитѣ блесна свѣтлина. После на прозореца се яви жена и попита:

— Кой чука?

— Коста, братъ ти. Сестро, отвори!

Въ почуда, жената повторно попита:

— Кой чука? Коста, ти ли си?

И като получи отговоръ, плесна съ ржце и извика:

— Та това е наистина нашия Коста! Майко, нашия Коста!

И се изгуби.

Изведнажъ въ къщата настана голѣмо оживление. Постройката бѣше дву-

етажна, изградена срѣдъ широкъ дворъ. Свѣтнаха и се отвориха нѣколко отъ прозорцитѣ на близкитѣ кѫщи. Съсединтѣ любопитствуваха да узнаятъ, кой може да чука по вратитѣ въ тоя часъ и презъ такова време.

Входната врата на кѫщата се отвори. Отъ нея лумна свѣтлина и освѣти двора. Презъ рѣдката улична ограда видѣхме надпреваряница между две жени, мѫжъ и две-три деца, които тичаха полуоблѣчени презъ двора и викаха въ полузабрава:

— Коста, синко! Коста, братко! Ти ли си?

Просълзена отъ радость, старицата прегърна своя синъ, когото не бѣше виждала дванадесеть години, и покри лицето му съ майчински цѣлувки.

— Бѣхъ загубила надежда, синко! Годинитѣ ми сѫ много, та смѣтахъ, че не ще те видя!

Сестрата, съ любовьта на нашитѣ български сестри, сѫщо презъ сълзи прегръща и цѣлува нѣколко пѫти своя братъ.

Сложиха ни вечеря. Разбира се, всичко, каквото имаха, ни се поднесе. Типичното гостоприемство на нашитѣ патриархални къщи се излѣ съ всичката щедрость и топлота. Презъ време на вечерята получихме отъ домакинитѣ първитѣ

Куманово

по-пълни сведения за развилитѣ се събития.

На другия день се срещнахме съ нѣколцина отъ по-виднитѣ граждани, съ които говорихме по възложената ни за-

дача и за онова, което предстоеше да се върши занапредъ.

Бѣше първиятъ день на Възкресение Христово. Нашитѣ хора въ Куманово, особено по-възрастнитѣ, съ запазено чувство къмъ религията, ни поканиха да отидемъ въ черква. Изъ пѫтя се образува цѣло шествие. Въ града вече знаеха за нашето пристигане и ни чакаха да се явимъ на улицата. Съ радостни и сияещи лица, кумановци ни протѣгаха рѫце за поздравъ и благопожелания.

— Да е честита свободата ни! Да е вѣчна!

Тази дума „вѣчна“ никой не забравяше да произнесе. И не само въ Куманово — въ цѣла Македония — „Да е вѣчна свободата ни . . . да е вѣчна“. Нали се бѣха напатили тѣзи нещастни хора отъ краткотрайностьта на миналитѣ си свободи!

Въ черквата имаше много богомолци. При влизането ни, всички обърнаха погледъ къмъ насъ и ни сториха пѫть да минемъ по-напредъ.

Нареждането да замина въ Македония съ групата мои другари ме завари

мобилизиранъ. И затова пѫтувахъ въ униформата на поручикъ. Влизането на български офицеръ въ черквата бѣше необикновено събитие. Знае се, колко надежди сѫ възлагани отъ нашитѣ братя въ Македония на българската войска и съ какво повишено чувство на национална гордость се говори за бойнитѣ ѝ подвизи. И сега явяването на единъ български офицеръ не можеше да не развълнува това море отъ богомолци.

Когато приближихме къмъ олтара и палѣхме свѣщи, свещеникътъ извършваше светото тайнство и бѣше гърбомъ къмъ насъ. Следъ малко светата врата се отвори и престарѣлиятъ Божи служитель пристѫпи къмъ нея съ причастието въ рѫце. Като ме видѣ, рѫцетѣ му затреперихa отъ вълнение. Спрѣ за мигъ изненаданъ, сетне дигна очи къмъ небето. Устнитѣ му шепнѣха, навѣрно, молитва за българската войска.

Както въ близкото, така и въ далечното минало, Куманово е далъ много народни дейци, каквито сѫ: Екатерина Симидчиева, живиятъ още и всеобщо

уважаванъ Кръстьо Лазаровъ и други. А въ манастирската черква „Св. Георги“ около село Старо-Нагоричане е погребанъ царь Михаилъ Шишманъ, убитъ въ боя при Вълбъждъ — 1330 година.

* * *

СКОПИЕ

Скопие бѣше столицата на Македония подъ югославска власть. За него сърбитѣ полагаха голѣми грижи. Той бѣше вратата за сръбската пропаганда на югъ и затова къмъ него бѣха насочени всички удари за посърбяването му. Още въ турско време тамъ бѣха свили гнѣздо Преличовци, къмъ работата на които сръбската хазна бѣше много щедра. Но Скопие на Натанаила, на полковникъ Дранговъ, на В. Веляновъ-Чичото, остана непоклатима българска твърдина и не се поддаде на сръбскитѣ съблазни. Презъ сръбско време, обаче, той е билъ принуденъ да приеме много пришелци-сърби — пенсионери, чиновници и търговци, чиито заселване и подпомагане сѫ били подбудени отъ една добре замислена държавна политика. Въ сѫщото време всичко българско въ града е било подложено на страшно преследване.

Съ многото пришелци-сърби Скопие бѣше получилъ по-другъ видъ отъ оня, който имаше въ турско време или презъ 1918 год. Отъ системнитѣ преследвания, българскиятъ елементъ постепенно е билъ изтласкванъ и икономически изтощаванъ. Много отъ българскитѣ търговски фирми сѫ били принудени да прекѫснатъ упражняваната отъ тѣхъ търговия. Сѫщото е станало и съ много отъ по-дребнитѣ търговци и занаятчии. А интелигенцията, колкото остана тамъ, преследвана и затваряна, не е имала възможность да пласира своя трудъ, сѫщо е изнемогвала въ материална нищета. Така че сърбитѣ не само политически, но и икономически бѣха успѣли да заробятъ българския елементъ въ този градъ.

Политически и национално, обаче, Скопие е билъ винаги буденъ. Неговото българско историческо минало е много богато. Той е билъ столица на Романа, синъ на царь Петра. Столица е билъ и на Деляна, който следъ разпадането на западното българско царство е вдигналъ въстание противъ гърцитѣ въ 1040 година, превзелъ Скопие и цѣлата територия

до Солунъ. Въстание въ Скопие е вдигналъ и велможата Георги Войтехъ въ 1071 година.

Скопяни първи сж поискали български владика. Скопската епархия е присъединена къмъ Екзархията следъ като е

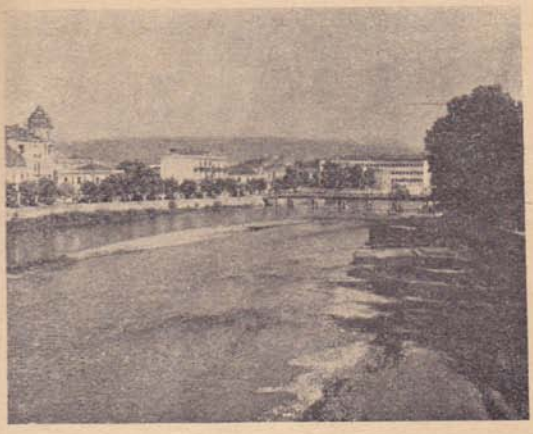

Вардаръ — Скопие

билъ произведенъ плебисцитъ, отъ който християнското население съ деветдесеть на сто е гласувало за Екзархията (1872 г.)

Най-новата история сжщо отбелязва свѣтли страници за града. Тамъ падна

пронизанъ отъ куршума на Мара Бунева инквизиторътъ Преличъ, тамъ се създаде студентскиятъ процесъ. Въ тоя процесъ бѣха осѫдени много младежи по на петь, десеть и петнадесеть години — Чкатровъ, Гюзелевъ, Фукаровъ, Светиевъ, Боздовъ и др. Други тѣхни другари бѣха намѣрили по-рано смъртьта си въ сръбскитѣ затвори, като безследно изчезнали, убити при опитъ за бѣгство, или турили край на живота си, следъ тежки мѫчения. Голѣмата часть отъ съзаклетницитѣ останаха неоткрити въ процеса, но бѣха подъ постоянно подозрение. Сега, пѫтувайки за Скопие, ние мислѣхме за сѫдбата на тѣзи наши другари. Дали сѫ успѣли да избѣгнатъ сръбския куршумъ?

Наближаваме града. На западъ се издига величественията Шаръ съ заснѣженъ хребетъ. Часътъ бѣше десеть, когато влѣзохме въ града. Улицитѣ бѣха много оживени. Полицаи въ сръбска стражарска униформа, а на мѣста и нѣмски войници-полицаи, направляваха движението.

Спрѣхме въ дома на нашъ другарь, много добъръ работникъ въ освободителното дѣло. Той току-що се бѣше прибралъ вкѫщи, хвърлилъ сръбската войнишка униформа, готовъ вече да излѣзе изъ града въ цивилно облѣкло. Освенъ Коста, останалитѣ не се познавахме лично съ нашия домакинъ, но по име се знаехме. Като узна кои сме, скочи отъ радость. Разцѣлувахме се по старъ обичай между работници отъ движението. Майка му, много симпатична старица, непрестанно се суетѣше около него, неможейки да се нарадва на щастливото му избавление. Но тѫжеше, горката, за другитѣ си двама синове, сѫщо много добри работници въ революционното движение, за сѫдбата на които нѣмаше никакво известие. Утешавахме я, че и тѣ скоро ще се върнатъ. Измѫчената майка приемаше всѣки нашъ доводъ съ въздишка, кръстѣше се и отправяше молитви къмъ Божата майка да спаси чедата ѝ.

Докато ни поднесатъ неизбѣжното сладко, дойде другъ нашъ другарь, сѫщо току-що пристигналъ и набързо об-

лѣкълъ цивилни дрехи. Следъ него — вторъ, третъ — възкръснали наши другари на първия день отъ Възкресение Христово. Всѣки бързаше да отиде по домоветѣ на своитѣ другари — да се осведоми за тѣхната сѫдба. Нещастната майка, наша домакиня, се радваше на всѣки нововъзкръсналъ като на свое дете. По време на обѣда, тя бѣ ощастливена да стисне въ прегръдкитѣ си и втория си синъ. Той успѣлъ да се избави навреме, но пѫтьтъ за преминаване не билъ сигуренъ. Скрилъ се въ едно село при вѣрни хора. Отъ него научихме за смъртьта на единъ отъ най-пламеннитѣ и предани наши другари. Това известие наскърби всички ни и помрачи радостьта ни.

Скопяни не можеха да понасятъ сръбскитѣ полицаи въ града, които и тогава продължаваха да изпълняватъ полицейскитѣ си длъжности. Нѣкои отъ тѣзи полицаи бѣха се опитали да свалятъ българскитѣ знамена, набързо приготвени и поставени по домоветѣ. Тази дързость имъ откри истината, която като точе не можеха да разбератъ: тѣ бѣха

оставени да поддържатъ реда до идването на българскитѣ полицаи.

Трѣбва да се отбележи, че надъ сърбитѣ-пришълци не се извършиха никакви злочинства. На злото не се отговори съ зло. Въ това отношение бълга-

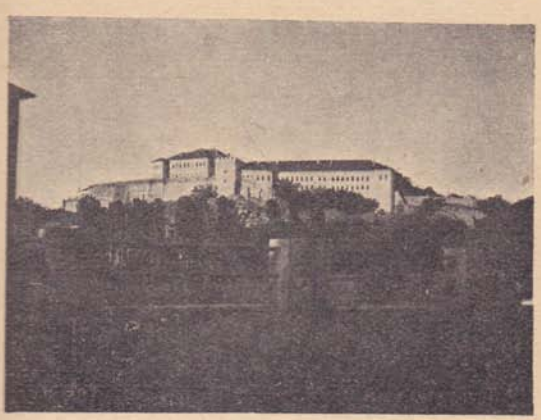

Калето — Скопие

ритѣ въ Македония проявиха голѣма политическа зрѣлость. На ония, които пожелаха да се изселятъ, дадоха имъ се възможнитѣ улеснения за това.

Следъ обѣдъ на второ Възкресение въ черквата „Св. Димитъръ“ се бѣше

стекла грамадна маса народъ да чуе богослужението вече на български.

Религиозното тържество се извърши съ голѣмъ ентусиазъмъ. Образува се грамадно шествие изъ скопскитѣ улици, начело съ черковнитѣ хоругви.

Управлението на града бѣше временно повѣрено отъ нѣмскитѣ власти на трима кметове — българинъ, сърбинъ и турчинъ. Фактически цѣлата власть бѣше въ рѫцетѣ на българина кметъ — Спиро Китинчевъ, адвокатъ отъ Скопие. Всички искания се отправяха до него. Той едва смогваше да се справи съ огромната работа, която се бѣше струпала върху плещитѣ му. Нѣмаше достатъчно чиновници, нѣмаше и пишеща машина съ български шрифтъ. А исканията, особено по снабдяването на войскитѣ, бѣха голѣми. На служба въ общината се явиха доброволци и криво-лѣво въ тѣзи първи дни се справяха съ работата.

Нощувахме въ дома на наши другари — трима братя, пламенни българи, които неведнажъ сѫ били подлагани на изтезания и интернирвания. Но и тукъ радостьта на майката не бѣше пълна. —

Двамата ѝ синове бѣха се върнали вече, а за сѫдбата на третия, най-стария, нѣмаха никакви сведения.

Сестрата, гимназиална учителка, много будна и съ голѣмо народностно съзнание, сякашъ горѣше въ събитията. Тя разправяше разпалено за преживѣното ѣъ сръбския режимъ и за страшната омраза на сърбитѣ къмъ всичко българско. Рѣдко съмъ виждалъ жена съ толкова голѣмъ интересъ къмъ политическитѣ събития. Когато говорѣше за оскърбленията, които ѝ сѫ отправяли сръбскитѣ учители като българка, и особено за подправката имъ на историческитѣ факти, тя и сега не можеше да говори спокойно.

— Когато сърбитѣ виждаха оборени всичкитѣ си доводи за принадлежностьта на Македония, — казваше тя, — оставаше имъ само единъ доводъ: „Съ кръвь сме я взели, съ кръвь ще я дадемъ. Българи сте; нѣма сърби, но ще има!“ Сърбитѣ бѣха слѣпи за истината и историческитѣ факти. А нашето подсъзнание ни подсказваше, че тъкмо тоя шовинизъмъ ще имъ донесе катастрофа. И тя дойде,

за наше щастие. Съ идването на Симовича на власть, ние ясно видѣхме началото на края. Войната не закъснѣ. Нашитѣ мѫже не отидоха да се биятъ, а да посрѣщатъ освободителитѣ. Ето моитѣ братя бѣха войници отъ югославската армия: ако могатъ, нека ви се похвалятъ съ тѣхнитѣ бойни подвизи въ защита на Югославия.

И двамата й братя се позасмѣха.

— Азъ бѣхъ телефонистъ въ аеропристанището Скопие — каза по-малкиятъ. — На втория день отъ обявяването на войната приехъ телефонограма, съ която се нареждаше ескадрилата отъ Скопие — двадесеть и четири апарата — да се дигне и да нападне София. Тая ужасна телеграма азъ нѣмахъ сили да предамъ на началника. Какъ може да бѫде нападната София! Изтръпнахъ. Посъветвахъ се съ единъ мой другарь, сѫщо телефонистъ, какво да правимъ. Рѣшихме да напустнемъ поста и да бѣгаме. Упѫтихъ се дома да се обадя. Едва-що приближихъ кѫщата ни, надъ града се изви една германска ескадрила, която изсипа страхотно количество бомби надъ

града и особено надъ аеропристанището. Готовитѣ за действие двадесеть и четири аероплана бѣха унищожени.

Скопие е бомбардиранъ на нѣколко пѫти. Отначало отъ германскитѣ въздушни сили, а следъ превземането му — отъ английски и сръбски аероплани. Разрушени сѫ нѣкои отъ общественитѣ и много частни сгради. Дадени сѫ и много човѣшки жертви.

При религиозното тържество на второ Възкресение, посочиха ми единъ нещастенъ баща, който при бомбардировкитѣ на града изгубилъ дветѣ си деца. Той бѣ намѣрилъ сили въ себе си да дойде и да изкаже радостьта си при това българско религиозно тържество.

За да можемъ въ възможно най-кратко време да посетимъ всички градове въ Македония и да изпълнимъ навреме възложената ни задача, решихме да образуваме две групи. Въ първата, която трѣбваше да обиколи градоветѣ въ югозападна Македония, бѣха: Козма Георгиевъ, Трайчо Чунтевъ, Коста Църнушановъ и азъ. Втората група, която имаше за обектъ източна Македония, образува-

ха Коста Ципушевъ, Страхилъ Развиговъ, Василъ Сеизовъ и Никола Коларовъ.

На втория день на Великдень първата група тръгна за Велесъ, а втората остана въ Скопие още единъ день въ връзка съ задачата ни въ тоя градъ.

* * *

ВЕЛЕСЪ

Пѫтувайки по шосето за Велесъ, нашиятъ другарь и съпѫтникъ Трайчо се особено много оживи. Почувствува се човѣкътъ като въ свое имение: знаеше всѣко баирче, всѣка долчинка.

— Веднажъ, наложи ми се, — разправяше Трайчо, — да се отдѣля отъ четата и да отида въ Велесъ по важна работа. Бѣхъ се облѣкълъ въ обикновени дрехи на дребенъ чиновникъ. Тамъ, при оная нива, срещнахъ единъ велешанинъ, тръгналъ да прибира снопе отъ нивата си. Спрѣхме се и се заприказвахме. Искахъ да изтръгна нѣкои сведения за града, които тогава ми бѣха много нуждни. Представихъ му се като финансовъ чиновникъ. Но отъ разговора, който продължихме да водимъ, разбрахъ, че не е повѣрвалъ на служебно-финансовитѣ интереси, които ме водятъ въ града. Раздѣлихме се. Следъ като направихме по нѣколко крачки, обърнахъ се и го по-

питахъ: — Хей, байно. Като си тръгналъ отъ града за нивата, срѣща ли изъ пѫтя нѣкой човѣкъ? — А, не! Никого не съмъ срѣщалъ. — И азъ не съмъ срѣщалъ човѣкъ. На добъръ часъ! — Отговорътъ, който получихъ, ме успокои. Разбрахъ че опасность не ме застрашава отъ тая среща и се опѫтихъ за града.

До Велесъ, Трайчо изписа съ най-малки подробности цѣлата география на околията съ всички близки и далечни села, рѣки, върхове, планини — Караджица, Якубица, Голешица, Бабуна и др.

Изъ пѫтя срещнахме много германски военни части и много групи пленници-сърби, конвоирани само отъ по нѣколко германски войници.

Но ето и Велесъ. Той е разположенъ амфитеатрално по двата брѣга на Вардара. Отъ далече има много интересенъ изгледъ. Сега, на пладне, отвесно падащитѣ слънчеви лѫчи му даваха още по-красивъ видъ.

Въ народностнитѣ борби Велесъ има едно отъ първитѣ мѣста. Отъ него излѣзоха пламеннитѣ родолюбци Райко

Жинзифовъ, Йорданъ х. Константиновъ-Джинотъ, Ангелко Палашевъ, братя Константинъ и Андрей Петковичъ, Авксентий Велешки, К. Шулевъ, Т. Мишевъ, Мих. Кушевъ, Т. Весовъ, Андрея Вас-

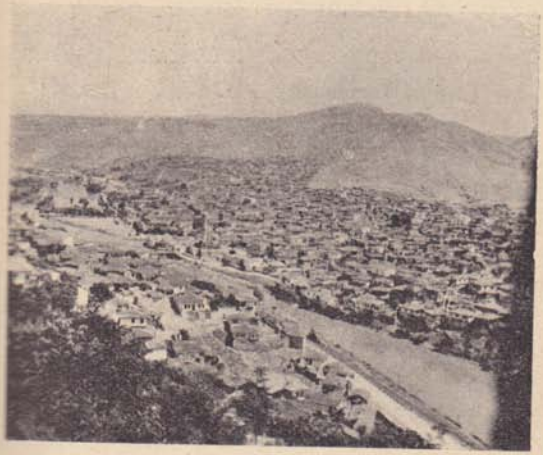

Велесъ — Общъ изгледъ

ковъ, Димитъръ Матовъ, Антонъ Дрангаръ, професоръ Георговъ и др.

Въ революционнитѣ борби той сѫщо играеше извънредно важна роля. Стига да поменемъ, че бѣше главниятъ каналъ

за централна Македония. Между многото видни революционери, които даде Велесъ, сж: Петъръ Миховъ, Никола Дечевъ, поручикъ Панайотъ Константиновъ, Петъръ Васковъ, Лазаръ Маджаровъ, Бано Кушевъ и синоветѣ му Илия и Тодоръ, Любомиръ Весовъ и др.

Минахме прочутия желѣзенъ мостъ на Вардара предъ града. Той по чудо е билъ спасенъ отъ разрушителното дѣло на сърбитѣ. Въ цѣла Македония не е пощаденъ нито единъ мостъ отъ отстжпващитѣ сръбски и гръцки войски. Мостътъ е спасенъ, но Велесъ е страхотно битъ отъ аеропланни бомби.

Градътъ е желѣзопжтенъ вжзелъ и важенъ отъ военно-стратегическо гледище. Поради това му положение много пжти е билъ нападанъ отъ дветѣ страни — германска и сръбска.

Много материални и човѣшки жертви е далъ презъ страстната седмица този беденъ, но съ голѣмо историческо минало градъ. Човѣкъ не би могълъ да изтрае на тази гледка отъ разрушения. А при мисълта за човѣшкитѣ жертви и най-

коравото сърдце би се затрогнало. Труповетѣ на нѣкои отъ загиналитѣ още не бѣха извадени отъ развалинитѣ, особено отъ разрушенитѣ кѫщи, приближаването къмъ които бѣше опасно отъ срутване на останалата часть отъ сградата.

Това бѣше картината вѫтре въ града, за разлика отъ красивата му гледка отъ далече.

Населението бѣше много изплашено. Половината отъ жителитѣ бѣха вънъ отъ града, по хълмоветѣ, а останалата половина напускаше града най-късно 4—5 часа следъ пладне предъ страха отъ нови въздушни нападения.

Бързахме да срещнемъ по-първитѣ граждани на Велесъ преди свечеряване. Това можахме да сторимъ безъ особени трудности. Въ разстояние на два-три часа говорихме съ велешани за задачата, която ни е възложена и за която тѣ сами вече сѫ се погрижили. Съ временния кметъ Константинъ Вановъ и нѣкои други първенци оставаше да се говори само за подробноститѣ и върху това, което предстоеше да се върши въ бѫдеще.

Но велешани сѫ будни. На умния малко му стига.

За разлика отъ Скопие, дето всѣки трети човѣкъ бѣше преселникъ-сърбинъ и поради това сръбскиятъ езикъ се чуваше често изъ улицитѣ, въ Велесъ се чуваше само българска речь и нито една сръбска дума. Тукъ изтеклитѣ двадесеть и петь години сѫ се оказали недостатъчни за сръбския асимилаторски апаратъ.

Велешани и въ тия трагични за тѣхъ дни разпалено коментираха събитията и въ избликъ на радость се смѣеха и ликуваха.

— Отъ Бѣлградъ, — разправяше единъ отъ присѫтствуващитѣ на бесѣдата ни, — се порѫчаха митинги противъ сключения пактъ. Цѣла Македония масово се стече на тѣзи митинги. Всички викаха: „Не искаме пактъ, искаме война!“ Отъ тѣзи масови акции сърбитѣ бѣха изненадани. Тѣ останаха съ убеждението, че Македония е готова да се бие до последна капка кръвь за величието на Югославия и престола на Карагеоргиеви-

читѣ. Нещастнитѣ сърби, които понѣкога бѣха много наивни, не можеха да разбератъ, че въ войната е нашето спасение. И затова цѣла Македония викаше: „Не искаме пактъ, искаме война!“ И тя дойде. Но какво имъ даде Македония въ та-

Вардаръ при Велесъ

зи война? Саботажи, прекѫсване на съобщителни линии и всичко, което можеше да парира действията на сръбската армия.

Къмъ петь часа напустнахме града. Улицитѣ бѣха опустѣли. Тукъ-таме се виждаше нѣкой закъснѣлъ, съ торбичка въ рѫка, който бързаше да отиде при семейството си по хълмоветѣ.

* * *

СЕЛО ИЗВОРЪ

За Прилепъ минахме по пѫтя село Изворъ — Бабуна. На селския площадъ, до самия минераленъ изворъ, се бѣше извило хоро. Селяни и селянки, въ пъстри празднични носии, се бѣха насъбрали около хорото. Имаше и селяни отъ околнитѣ села.

— Христосъ възкресе! — поздравихме ги ние. — Да е честита свободата!

Мили, добродушни селяни, веднага ни заобиколиха и подадоха рѫце за поздравъ.

— Добре дошли, бракя. Да ни е честита, да е вѣчна!

Отъ София бѣхме взели много броеве отъ всички всѣкидневни вестници и хубави голѣми портрети на Н. В. Царя. Вестницитѣ и портретитѣ се грабѣха жадно въ всички градове. Ние пестѣхме тѣзи материали. Раздавахме ги, като

спазвахме нѣкакво съотношение съ броя на жителитѣ въ населеното мѣсто. И въ с. Изворъ дадохме една малка часть. Както навсѣкѫде, така и тукъ много рѫце се протѣгаха, и не мина безъ спрѣчквания, кой да вземе поне една отъ тѣзи ценности. Единъ селянинъ, който се бѣше докопалъ до единъ портретъ, внимателно го постави подъ мишница, грабна тояжката си, която при врѣждането бѣше оставилъ настрана, и съ бързи крачки се отдалечи.

— Отъ съседното село съмъ, бързамъ да го занеса! — и се изгуби изъ пѫтя.

Явиха се и други селяни отъ близки села, които не бѣха успѣли да се вредятъ при раздаването и молѣха за портрети и вестници. Дадохме имъ. Сѫщата история. — Почти тичешкомъ се запѫтиха за селата си.

Раздѣлихме се съ тѣзи мили хора, като си пожелахме пакъ да се видимъ и непремѣнно да изпълнимъ молбата имъ — да имъ гостуваме.

Тукъ, около Бабуна, е било царството на богомилитѣ или така наречените още бабуни. Въ политѣ на планината и сега има село Богомила. Нѣкои смѣтатъ, че то е родното село на попъ Богомилъ.

* * *

ПРИЛЕПЪ

Отъ село Изворъ за Прилепъ пѫтьтъ минава презъ срѣдата на Бабуна. Това е прочутиятъ проходъ Църници. Въ турско време минаването му бѣше много опасно. Тогава нѣмаше желѣзенъ пѫть, който да свързва Велесъ, Прилепъ, Битоля, както е сега. Отъ Прилепъ за Велесъ се пѫтуваше съ ланда. За прилепчани, крушовчани, па и за цѣла централна Македония пѫтьтъ за България бѣше: Прилепъ—Велесъ, отъ кѫдето се взимаше влака презъ Нишъ за София. Поради това този пѫть бѣше много оживенъ.

Шосето презъ Бабуна, по което минавахме, е много стръмно. Автомобилътъ съ мѫка изкачваше височинитѣ. Има и доста опасни завои. Отъ горе гледката е много красива. Пѫтьтъ се вижда като грамадна лента, описваща много осморки.

И тукъ следитѣ отъ войната сѫ още много прѣсни: обърнати сръбски камиони, захвърлени разни бойни материали, изоставени оржжия и много добитъкъ — крави, волове и коне, които свободно сновѣха изъ пжтя.

Изкачихме се на билото, на самия проходъ Църници. На това мѣсто и презъ турско време имаше полицейска станция. Но сърбитѣ, които бѣха помалко сигурни въ добритѣ чувства на населението, бѣха построили по-голѣма станция за повече полицаи. Полицейски станции въ Македония сърбитѣ сѫ построили много. Това прави силно впечатление на всѣки, който пжтува изъ тая земя. Сега тѣзи станции навсѣкжде сѫ полуразрушени. Къмъ тѣхъ населението има страшна омраза.

Като минахме прохода, предъ насъ се откри голѣмата ширь на Пелагонийското поле. А долe — Прилепъ, огрѣнъ отъ догарящитѣ лжчи на слънцето. Отъ тукъ, презъ 1910 година, следъ изтезанията по обезоржжителната акция на младотурския режимъ, като юноша, от-

правихъ последенъ погледъ къмъ моя роденъ градъ на пѫть за София.

Прилепъ е единъ отъ голѣмитѣ македонски градове. Има около двадесеть и осемь хиляди жители. Презъ време на Възраждането и революционото минало е далъ много голѣми имена — черковно-училищни първенци: Хаджи Ристе-Логотетъ, Димко Ачковъ, х. Ангеле х. Илиевъ, Йосифъ Крапчевъ, Йове х. Тошевъ, Илия Пиперковъ, Дим. Пешковъ, Дим. Биолчевъ, Илия Здравевъ, Мирче Бомболовъ, Илия Грашевъ, Христо Фукаровъ, именития ст.-загорски митрополитъ Методий, фолклориста Марко Цепенковъ и др.; видни революционери: Пере Тошевъ, Йорданъ Гавазовъ, Гьорче Петровъ, Никола Каранджуловъ, братята Петъръ, Георги и Мирчо Ацеви, Петъръ Пашата и др. Въ Прилепъ сѫ родени: известниятъ журналистъ Данаилъ Крапчевъ и писательтъ Димитъръ Талевъ, първенецътъ въ студентския процесъ Дим. Чкатровъ. Особено много е далъ учители. Нѣма градъ въ Македония, въ който да не е имало учителъ-прилепчанинъ. Нѣкога градътъ е ималъ

цвѣтущо занаятчийство. Пъкъ и сега занаятчийството му още не е западнало. Много интересна е чаршията. Тя е въ срѣдата на града. Въ нея нѣма нито една жилищна сграда — само магазини. Тази часть е търговско-занаятчийското „сити“ на Прилепъ.

Минавайки изъ улицитѣ, останахъ поразенъ отъ онова, което виждахъ. —

Прилепъ съ Марковитѣ кули

Никаква промѣна презъ изтеклитѣ години. Сѫщитѣ малко криви и тѣсни улици, сѫщитѣ сгради, съ една разлика — поостарѣли, по-вехти. Изобщо, градоветѣ въ Македония, съ изключение на Скопие, нѣматъ никаква промѣна въ благоустройствено отношение. Намѣрихме ги сѫщитѣ, каквито ги оставихме нѣкога.

За санитарни и хигиенични условия въ градоветѣ сърбитѣ не сѫ имали никаква грижа. Всѣка паланка у насъ е далечъ по-добре градоустроена отъ кой да е македонски градъ. Кои ще бѫдатъ тѣзи желѣзни рѫце на смѣли кметове, които ще заработятъ съ замахъ, за да създадатъ красиви и хигиенични градове въ Македония!

Спрѣхме предъ сладкарница „Венеция“ — точно срещу улицата, която презъ 1915—1918 година носѣше името на моя прадѣдо. И тукъ никакви промѣни. Уличката тѣсна, малко изкривена, както си е останала въ паметьта ми, а въ дъното стрѣхата, подъ която сѫ се родили и израстнали нѣколко поколѣния отъ нашия родъ.

Съдържателтъ на сладкарницата бѣше мой другарь отъ основното училище. Това знаехъ отъ по-рано. Отидохъ и му подадохъ рѫка. Следъ малко колебание ме позна. Лицето му тутакси засия отъ радостна усмивка. Прегърна ме.

— Изгорѣхме вече. Чакахме ви толкова години. Най-после дойдохте

Последнитѣ думи едва изрече отъ вълнение.

Вестьта, че съмъ пристигналъ, много бързо бѣ стигнала до ушитѣ на многобройнитѣ ми роднини. Скоро предъ сладкарницата се събра много народъ. Всички протѣгаха ржце за поздрави, а заедно съ това много възклицания и въпроси:

— Хайде бе, дойдохте ли вече? Очитѣ ни изтекоха по васъ, душата ни изгорѣ.

— Идатъ ли вече българскитѣ войски? Докжде сж стигнали? Приготвили сме се да ги посрѣщаме. Старо и младо, мжжко и женско — цѣлиятъ градъ чака да ги посрещне.

Ето и престарѣлиятъ ми чичо. Единственъ останалъ живъ отъ братята на баща ми.

— Внучко, дойде ли, идете ли вече? Слава на Бога! Доживѣхъ и тоя часъ.

Треперещъ, той ме прегърна. Нѣмаше сили да се владѣе повече и зарида.

Въ тоя мигъ въ паметьта ми възкръсна една картина отъ моето ранно детинство. — На пжтя за Битоля изпращах-

ме двадесетина заточеници, окованн двама по двама въ тежки вериги. Между тѣхъ бѣше и той, моятъ чичо, вързанъ съ другъ прилепчанинъ.

Покани за нощуване получихме много. Не бѣше възможно да бѫдатъ задоволени всички искания, понеже ние бѣхме само четирима. За себе си разрешихъ въпроса, като помолихъ близкитѣ ми роднини да се събератъ въ една кѫща — най-широката, съ най-много помѣщения — тамъ да се видимъ и поприказваме. Това решение бѣ донейне задоволително. Но сега пъкъ се яви споръ, чия кѫща е най-голѣма. Криволѣво и тоя споръ разрешихме съ старшинството.

За останалитѣ ми другари сѫщо се явиха много спорове — у кого да нощуватъ. Но . . . повечето отъ домакинитѣ-посрѣщачи трѣбваше да се примиратъ съ невъзможностьта да иматъ гости.

Следъ като опредѣлихме окончателно, кои где ще гостуватъ, една наболѣла душица се яви предъ менъ, така

да се каже, съ придобити права и ми заяви:

— Ти ми обеща да ми дадешъ единъ да ми гостува. Ето, разпредѣлението стана, а у менъ нѣма никой. Сиромахъ съмъ, но дайте единъ и въ сиромашка кѫща.

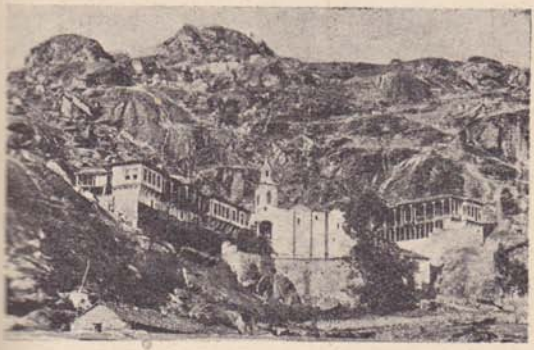

Манастирътъ „Св. Архангелъ“ — Прилепъ

Наистина, той още при пристигането ми изяви желание да отиде нѣкой отъ насъ да му гостува. Азъ му обещахъ. Но при разпредѣлението пропустнахъ обещанието си. Сега, следъ тия негови думи, единъ отъ другаритѣ ми веднага се

спустна при него и му каза, че той ще е неговъ гостенинъ. Това се прие отъ всички присѫтствуващи съ шумно одобрение.

Но обещание бѣхъ далъ и на другъ. Сега и него трѣбваше да задоволяваме. А другаритѣ ми вече бѣха отведени отъ своитѣ домакини. Разрешение ужъ намѣрихъ съ шофьора, който до тогава се занимаваше съ колата си и бѣхме го пропустнали.

— Искашъ ли шофьора?

— А бе, шофьора-шофьора. Дай ми човѣкъ, ти казвамъ.

Но нашиятъ шофьоръ самъ вече бѣ приелъ поканата на другъ, който го чакаше.

Така бѣхме посрѣщани въ всички градове.

Въ дома на единъ отъ братовчедитѣ ми, у когото бѣхме опредѣлили да нощувамъ, се събраха внушително число мои близки роднини. Имаше стари, по-млади гимназисти — всички жадни да чуятъ новини отъ София. Голѣмъ интересъ къмъ събитията и радость проявяваха еднакво и стари и млади.

Личностьта на Н. В. Царя въ Македония е минала въ легенда. Рѣдко владѣтель има толкова голѣмо обаяние срѣдъ народа. Интересували сѫ се и знаятъ много отъ Неговитѣ научни интереси, отъ демократичностьта Му и отъ всестранния Му интересъ къмъ всички ресори на държавата. За тѣхъ нѣма помѫдъръ отъ нашия Царь. Представямъ си какъ ще бѫде посрещнатъ когато отиде.

Нѣкога, когато Царьтъ-Отецъ влѣзълъ въ Прилепъ, главната улица, презъ която минавалъ, била постлана съ килими, а нѣколцина прилепчани легнали предъ него и извикали:

— Гази, Ваше Величество, толкова години сме те чакали. Гази върху насъ.

Н. В. Царя Македония ще посрещне обезумѣла отъ радость.

Прилепското наречие не е мръднало отъ устата на прилепчани, тъй както и градътъ имъ не е претърпѣлъ никаква промѣна презъ сръбския режимъ. Разправяха ми, че чиновницитѣ-сърби бѣгали отъ Прилепъ, защото децата имъ за година-две забравяли сръбски езикъ.

Преди две-три години единъ много образованъ сърбинъ, при разговоръ въ едно отъ софийскитѣ заведения, бѣше доблестенъ да признае, че въ Прилепъ и камънитѣ говорѣли български.

Впрочемъ, прилепчани, прости или учени, сж голѣми фанатици и не си мѣнятъ наречието. По езика всѣки лесно може да ги познае, дето и да ги срещне. Прилепъ въ това отношение е наистина непревземаема крепость.

На другия день съ моя чичо и единъ отъ браговчедитѣ ми отидохме на гробищата. Сърбитѣ не сж посмѣли да нарушатъ мира на това селище. — На всички стари гробове, съ дати отъ преди двадесеть и петь, петдесеть, сто и повече години, стоятъ български надписи.

Ето и гробътъ на баща ми, починалъ отдавна на тридесеть и две години, оставилъ петь невръстни сирака.

Тукъ почива . . . Стои си българскиятъ надписъ, преживѣлъ страшенъ режимъ на противобългарски бѣсъ.

По-нататъкъ други гробове — все съ български надписи. Сръбски надписи иматъ само гробоветѣ, въ които сж по-

гребани покойници, умрѣли презъ сръбския режимъ.

Ако нѣкой спори, или още не се е убедилъ въ това, каква народность имать тѣзи, които населяватъ Македония, нека отиде въ гробищата на кой и да е градъ; тамъ ще получи неопровержимо доказателство, което ще го убеди или ще затвърди убеждението му за народностната имъ принадлежность.

Почивайте въ миръ, скѫпи покойници! Земята, за която полагахме толкова грижи и мислѣхте денонощно, е свободна вече и присъединена къмъ майката-отечество!

Отидохме и въ черквата „Св. Богородица" — и тамъ българскитѣ надписи върху иконитѣ, стенитѣ и иконостаса сѫщо стоятъ запазени, както сѫ били написани при съграждането ѝ. Съградена е съ български народни пари, преди повече отъ сто години, по починъ на първенцитѣ въ града х. Ристе-Логотетъ, Димко Ачковъ и нѣкой си Търпе, преселенъ въ Прилепъ отъ Кичево. Тогава сърбитѣ въ своитѣ официални издания

говорѣха за Македония, че е българска страна.

Черквата ми се видѣ все така просторна, все така хубавъ ми се видѣ и иконостасътъ — тоя прочутъ иконостасъ, работа на голѣмия майсторъ-дебърчанинъ Димитъръ.

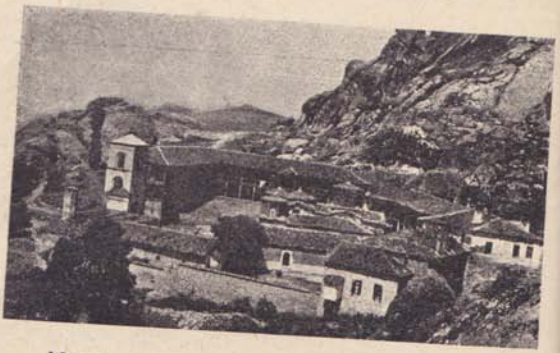

Манастирътъ Трескавецъ — Прилепъ

Бѣше третиятъ день отъ Възкресение Христово. Въ черквата имаше много богомолци. Отидохъ при свещеницитѣ предъ олтара да запаля свѣщь. Не можехъ да се владѣя. Ржката ми треперѣше.

Но това истина ли е? Сѫщо както въ мечтитѣ ми. Много често така си рису-

нахъ идването въ родния си градъ: — Посрѣщане . . . възторзи . . . черквата, тази българска светиня . . . И ето мечтитѣ ми сж действителность вече.

Предния день пристигнахме късно, почти по тъмно. Тогава кой научилъ, кой — не за нашето пристигане. Сега появяването на първата българска военна униформа въ черквата развълнува тѣзи хора, отдали се на молитва Богу.

Чувамъ да се шепне:

— Дойдоха ли вече?

— Кога дойдоха?

— Защо не ни се съобщи да отидемъ да ги посрещнемъ?

Излѣзохъ отъ черквата, а следъ менъ група богомолци. Казахъ имъ, че сме дошли само четирима и че българскитѣ войски ще пристигнатъ следъ нѣколко дена.

Преди нашето идване въ Прилепъ, на два пжти се пускалъ слухъ, че българскитѣ войски идатъ. Цѣлиятъ градъ се е стекълъ да ги посрѣща. Но напраздно. По-късно научихъ, че следъ като сме

заминали, това се е повторило още три пѫти. Последния пѫть цѣлиятъ градъ, при проливенъ дъждъ, е стоялъ на гарата до единъ часа въ полунощь. А влакътъ съ войскитѣ е пристигналъ призори. Прилечпани не могатъ да простятъ никому за тоя пропускъ.

— Да ги чакаме толкова пѫти и да не ги дочакаме!

Ядосватъ се и негодуватъ.

Къмъ десеть часа поканихме група граждани въ помѣщението на общината. Изложихме имъ нашата задача. И тукъ, както навсѣкѫде, бѣха взети мѣрки за запазване на реда и спокойствието на града. Начело на временното управление прилепчани бѣха поставили единъ измежду първитѣ си граждани, Харалампи Перевъ, адвокатъ, запасенъ капитанъ отъ българската армия и кавалеръ на ордена за храбрость. Говорѣхме за онова, което трѣбваше да се върши до идването на редовнитѣ български административни власти. Много възторжени слова се произнесоха и отъ гости и отъ домакини.

А по улицитѣ, по заведенията, дори и въ магазинитѣ виждахме буквално полудѣлъ отъ радость народъ.

Седнали прилечпани по четири-петь души, пиятъ си и си пѣятъ. Пѣятъ нашитѣ революционни пѣсни — Ботйовитѣ.

— Господинъ поручикъ, елате и при насъ, и съ насъ да пиете една чашка.

И така навсѣкѫде. Каточе грамаденъ товаръ се е смъкналъ отъ плещитѣ имъ и сега тѣ изправени свободно могатъ да дишатъ.

А прилепскитѣ шеги сѫ пуснати въ пъленъ ходъ.

— Дойдоха сърбитѣ, — разправяше единъ кръчмарь, — видѣха цъвналитѣ лакови полета и не можеха да се начудятъ на простотията ни. „Защо садите цвѣтя по полето? — питатъ ни тѣ. — Садете тикви, па си хранете и прасета, да е блажна кѫщата ви.“ И сетне добавяха: „Ехъ, така е, толкова години сте били подъ робство, не знаете какво да садите. Сега нашитѣ агрономи ще ви научатъ“.

Пръхва да се смѣе кръчмарьтъ.

— Пуститѣ сърби, не знаятъ какво е макъ и че е сто пѫти по-ценен отъ тѣхнитѣ тикви. Така ни поучаваха ученитѣ сърби насъ, проститѣ прилепчани, — завърши съ пренебрежителенъ жестъ кръчмарьтъ.

* * *

КРУШОВО

На западъ отъ Прилепъ, горе въ планината е кацналъ като орлово гнѣздо героичниятъ градъ Крушово. По време на Илинденското въстание той се държа свободно, като република цѣли двадесеть дена.

Пѫтьтъ за Крушово минава право на западъ презъ Прилепското поле. На около десетина километра отъ Прилепъ, до самия пѫть, между селата Малко и Голѣмо Койнари и Върбяни, бѣха накацали около двадесетина военни германски аероплани. Това бѣше временно военно аеропристанище. На много мѣста изъ полето, около самитѣ апарати имаше голѣмо количество разнокалибрени аеропланни бомби. Нѣкои отъ тѣхъ бѣха внушителни по своя обемъ. Когато наближихме аеропристанището, отъ югъ се зададе ято самолети, които съ страхотно бръмчене се извиха надъ главитѣ

ни и кацнаха въ една редица предъ другитѣ самолети. Навѣрно бѣха дошли за „полезенъ товаръ“, защото нѣколцина войници веднага се заловиха за работа около нахвърленитѣ изъ полето аеропланни бомби.

До село Кривогащани, което е въ политѣ на планината, пѫтьтъ е равенъ. Но отъ тамъ за Крушово е много стръменъ — съ остри и тѣсни завои. Отъ този пѫть се открива една прекрасна гледка на цѣлото Пелагонийско поле чакъ до историческия Чеганъ. Увлѣчени въ красивата панорама на Пелагонията, не усѣтихме кога сме наближили града, и Крушово съвсемъ неочаквано ни се представи.

Това е едно прекрасно курортно градче и, както всички подбалкански градове въ старитѣ предѣли на царството, изнесло върху плещитѣ си революционнитѣ борби за освобождението, е бедно, западнало. Жителитѣ му всѣка година намаляватъ — нѣма поминъкъ. Но вѣрвамъ, че отговорнитѣ мѣста и лица, поради заслугитѣ и жертвитѣ, дадени отъ него въ революционнитѣ борби, не ще

го оставятъ да чезне отъ една страхотна мизерия.

Новата военна тактика на германскитѣ военачалници, прилагана въ сегашната война, е имала за цель главнитѣ съобщителни артерии и съвсемъ не е на-

Посрѣщачи — Крушово

мѣрила за нуждно да праща войски да освобождаватъ Крушово. Поради това, ние бѣхме първитѣ, които влизахме въ Крушово, а азъ — първиятъ военененъ.

Автомобила оставихме въ началото на града, понеже изъ крушовскитѣ стръм-

ни улици съ автомобилъ не може да се върви. Тръгнахме пеша. Бѣше следъ пладне. Изъ улицитѣ тукъ-таме се виждаха граждани. Влѣзохме въ едно кафене. Не минаха две-три минути, дойде при насъ кметътъ заедно съ група граждани.

— Но какъ така? Да не ни предупредите! — укоряваше ни той, — никой да не ви посрещне! Това е срамъ за насъ!

Предъ кафенето народътъ се бѣше насъбралъ вече. Чуха се гласове. Искаха да излѣземъ да ни видятъ. Когато излѣзохме, громко и нестихващо „ура" процепи въздуха. Мѫже, жени, деца, сияещи, възторжено рѫкомахаха и викаха.

Произнесоха се речи за героичното Крушово, за борбитѣ, за свободата.

По покана на кмета тръгнахме за общинското помѣщение. Изъ улицата се образува голѣмо шествие. Дойде и духова музика, която застана начело на колоната.

Кметътъ ме бѣше хваналъ здраво подъ рѫка. Вървѣхме най-напредъ, следъ музиката. Той не даваше никому

да ме засѣнчи. Всѣко допитване ставаше само чрезъ него. Бѣше извънъ себе си отъ радость и щастие. Въ миналото е билъ единъ отъ много добритѣ работници въ революционната организация. А братъ му Никола Каревъ, единъ много културенъ човѣкъ, убитъ следъ въстанието, бѣше единъ отъ виднитѣ войводи на Крушово.

Около насъ се суетѣха двама-трима, така да се каже, за поржчка. Единъ отъ тѣхъ ми направи впечатление съ оригиналното си облѣкло и особено съ фуражката си, която ми се стори нѣкакси позната. Бѣше необикновено изпълнителенъ, гледаше непрекжснато въ очитѣ ту кмета, ту менъ, готовъ всѣка минута да получи нареждане. Имаше високо съзнание за службата, която изпълняваше. Кметътъ забеляза учудването ми отъ преданостьта на този човѣкъ къмъ службата му, обърна се къмъ мене и ми каза:

— Той бѣше стражарь и презъ 1918 година. Сега, следъ като се освободихме, зае отново службата си.

Тѣзи думи бѣха казани съ такъвъ

тонъ и увѣреность, каточе искаше да отхвърли всѣкакво възражение върху правата на стражаря. — Положението се възстановява — искаше да каже той — така, както е било презъ 1918 година. Нѣматъ значение годинитѣ, които сж изтекли отъ тогава. Заема си службата, на която е билъ презъ българско време.

Крушовскиятъ стражарь, който бѣше наблизу и чу думитѣ на кмета и моя одобрителенъ отговоръ, се почувствува твърде поласканъ.

Гледамъ униформата му, наречена въ Крушово българска стражарска униформа. Нахлузилъ фуражка, препасалъ пистолетъ и се почувствувалъ напълно носитель на българската власть, какъвто е билъ презъ 1918 година. Не иска да знае за никакви заповѣди за назначения или уволнения, излѣзли отъ тогава. Едно знае: българско е вече — и това му стига. Останалото самъ е разрешилъ съ кмета.

Стигнахме общината. Съ кмета Каревъ и нѣкои отъ по-първитѣ граждани на Крушово говорихме по нашата задача. Оказа се, че крушовчани дотогава

много нѣщо сѫ направили по управлението на града и запазването на държавното имущество. Питаха ни и разпитваха надълго. Интересуваха се отъ всичко у насъ. Чували сѫ за интензивното обработване на земята у насъ, за износа, за който сърбитѣ много ни завиждали и клеймѣли своитѣ държавници, а нашитѣ хвалѣли.

— Сърбинъ да похвали чуждо нѣщо, това е рѣдкость, голѣма рѣдкость, — обади се единъ старецъ.

Разпитваха ни и се интересуваха за свои познати — коменданти на града презъ 1915—1918 години, началници на войскови части: живи ли сѫ, кѫде сѫ, що правятъ.

Единъ сравнително младъ човѣкъ, който отдавна бѣше загледалъ военната ми шапка, ме попита:

— Оти ти е такава капата?

Носѣхъ отъ новитѣ бойни шапки-крумовки. Въ Македония тѣ не бѣха известни. Тамъ знаятъ фуражкитѣ и само тѣхъ признаватъ за български. Крумовкитѣ имъ приличатъ на сръбскитѣ шай-

качи, които страшно мразятъ. Белегъ на българската униформа тамъ е фуражката. Цѣлата друга униформа може да бѫде промѣнена, остане ли фуражката — това е българинъ, българска униформа. Затова и крушовскиятъ стражарь се чувствуваше въ пълна българска стражарска униформа, понеже имаше фуражка, която пазѣше цѣли двадесеть и три години . . .

Обяснихъ имъ, че това сѫ бойни шапки, по-удобни презъ време на война. Въ мирно време войницитѣ и офицеритѣ ни носятъ фуражки, както презъ 1918 година.

— Ехъ, поне да имаха козирки! — обади се другъ.

Явно бѣше, че не съмъ ги убедилъ въ удобството на крумовкитѣ.

Дойде време за тръгване. Не ни пускаха. Най-после, предъ мотива, че имаме работа, че трѣбва да отидемъ и въ други градове, склониха да отпѫтуваме.

Излѣзохме на улицата. — Море отъ народъ. Чакатъ. Кметътъ даде нѣкакви нареждания по изпращането ни. Преди

да тръгнемъ диригентътъ на музиката обяви:

— Сега, подъ звуцитѣ на марша, който отъ днесъ ще носи името на първич български офицеръ, влѣзълъ въ Крушово, да изпратимъ нашитѣ скѫпи гости.

Манифестацията — Крушово

Музиката засвири марша.

Тръгнахме. Образува се наново грамадно шествие. Изъ улицитѣ, по прозорцитѣ, на вратитѣ жени, мѫже, деца възторжено рѫкомахатъ и ни поздравяватъ. Минахме града. Излѣзохме вънъ на полето. Никой не си отива.

— Ще ви изпратимъ по-надолу, — викатъ крушовчани.

Най-после настжпи раздѣлата. Ново прощално слово:

„... И въ тѣзи борби за свобода и обединение на цѣлокупния български народъ тукъ на Мечкинъ камъкъ падна убитъ прославениятъ войвода, баща на вашия пръвъ български стражарь, а по-надолe, при селото Снѣгово, битолско, падна убитъ презъ 1917 година героятъ-войникъ отъ . . . полкъ, баща на нашия шофьоръ Каменъ. И двамата, дали живота си предъ олтара на цѣлокупното българско отечество.

„Нека въ този моментъ свалимъ шапки и почетемъ паметьта на всички паднали за свободата и обединението на българския народъ!".

Ура! — нестихващо ура!

— Да живѣе синътъ на героя отъ село Снѣгово!

Шофьоръ Каменъ, милъ момъкъ, се просълзи при този поменъ за баща му. Нѣколцина около него го поздравя-

ваха и приятелски потупваха по рамото.

Тръгнахме обратно за Прилепъ.

Така посрещна и изпрати Крушово своитѣ братя, дошли първи отъ старитѣ предѣли на царството.

* * *

БИТОЛЯ

Пѫтьтъ Прилепъ — Битоля минава изъ Пелагонийското поле — много плодородно, много богато, житницата на Македония. Всички села сѫ богати и съ достатъчно плодородна земя. Ако се отводнятъ блатиститѣ мѣста и се прекара изкуствено напояване отъ водитѣ на рѣка Черна, това поле ще стане истинска градина.

Нѣкога съ нѣколцина другари, като офицерски кандидати, минавахме изъ този пѫть за мѣстоназначенията си, въ полкове, които бѣха на позиция въ завоя на Черна. Тогава полето, което бѣше въ зоната на военнитѣ действия, бѣше пусто, необработено. Но азъ го познавахъ отъ по-рано. Помня го съ изкласилата прочута пшеница вардарка, която при слабия вѣтъръ се наклоняваше и напомняше излеко развълнувано море. Такова го видѣхме и сега, когато минавахме изъ него.

Мнозина, които сѫ били на битолския фронтъ, може би ще се изсмѣятъ, като прочетатъ горнитѣ редове. И съ право — не ги укорявамъ. Тѣ го знаятъ отъ войната. Но искрено имъ пожелавамъ да дойдатъ да го видятъ сега, при

Завоя на Черна

все че сърбитѣ не сѫ направили нѣщо повече за обработването му отъ онова, което бѣше въ турско време. Земедѣлскиятъ инвентаръ не е претърпѣлъ никакви промѣни. Обработва се съвсемъ първобитно, съ дървено рало, както се

обработва осемдесеть на сто отъ земята въ Македония.

Минаваме рѣка Черна. Желѣзниятъ мостъ е разрушенъ. Но германскитѣ пионери майсторски сѫ го сглобили. Минаването презъ него е сигурно и за най-тежкитѣ бойни коли. Презъ този пѫть, Градско — Прилепъ — Битоля — Леринъ, сѫ минали и минаваха много германски войски.

Влѣво се издига прочутата кота 1050, която презъ войната не слизаше отъ бюлетинитѣ на нашата главна квартира. По-нататъкъ — „Ероветѣ", „Добро поле"; вдѣсно отъ пѫтя — „Червената стена". И до днесъ личатъ окопитѣ на нашитѣ бойни линии, които отъ пѫтя се виждатъ много ясно. Отъ тѣзи позиции презъ време на войната често хвърляхме снаряди и около Битоля, срещу батреитѣ, които неприятелтъ бѣше поставилъ до самия градъ.

Исторически сѫ тѣзи мѣста за насъ още отъ най-старото ни минало. Когато Аспарухъ е преминалъ Дунава и се настанилъ въ северна България, братъ му Куверъ — нѣкои смѣтатъ бащата, Ку-

братъ — се придвижилъ съ ордата си по-наюгъ и се заселилъ въ централна Македония, полето Прилепъ — Битоля. Тамъ е била столицата му.

Червената стена

Битоля е разположенъ въ политѣ на Пелистеръ. Мѣстоположението му е много сходно съ това на София. Той сѫщо, както всички градове въ Македония, даде много именити борци въ борбитѣ:

д-ръ Мишайковъ, братя Робеви, Димко Радевъ, Ал. Радевъ, дипломата Ризовъ, критика Й. Бадевъ и др. и революционери: Ан. Лозанчевъ, Георги Сугаревъ, Павелъ Христовъ, поручикъ Софроний Стояновъ и др.

До 1912 година въ Битоля имахме две гимназии. Отъ тамъ фактически се ржководѣше и революционното движение. По онова време въ него кипѣше животъ. Бѣше главенъ градъ за централна Македония, стопанския и търговския й центъръ. Тогава имаше 80.000 жители, а сега — едва 35.000. Границата, която е само на петнадесеть километра, го е унищожила.

Стигнахме историческата черква „Св. Недѣля", която е почти вънъ отъ града, на самия пѫть. По-нататъкъ площадътъ, на който много наши революционери увиснаха на вѫжето. Тукъ бѣ обесенъ и легендарниятъ войвода Александъръ Турунджовъ.

Ето рѣка Драгоръ, която минава презъ града. По улицитѣ на двата й брѣга нѣкога бѣха най-хубавитѣ сладкарници и кафенета. И Битоля не се е промѣ-

ила съ нищо, както всички градове въ Македония. Сѫщата, каквато я зная отъ по-рано, но по-овехтѣла. Заприлича мн на старъ аристократъ, облѣченъ въ износенъ рединготъ.

Предъ Битоля

Предъ дивизионното управление, въ градинката, видѣхме два прѣсни гроба на германски войници.

Сърбитѣ изобщо не сѫ знаели положението по бойнитѣ полета, защото сра-

зяването на югославската войска се извършило така бързо, че никой военачалникъ не е ималъ връзка съ съседнитѣ части. Не сѫ знаели точно бързия и страхотенъ ударъ върху войската имъ и сърбитѣ отъ дивизионната управа на Битоля. Поради това, много се изненадали отъ свѣткавичното появяване на първитѣ двама нѣмски мотоциклетисти въ града. Сърбитѣ стреляли отъ помѣщението и ги убили.

Гробоветѣ бѣха много грижливо подредени, съ надписи на дървенитѣ кръстове, а надъ тѣхъ — каскитѣ на героитѣ.

Научихме, че битолчани сѫ взели вече управлението на града въ свои ржце, и затова отидохме въ общината. Въ стаята на кмета, Владимиръ Ризовъ, заварихме много наши другари и познати, интелигентни хора — лѣкари, юристи, търговци, икономисти, — Христо Ризовъ, д-ръ Борисъ Светиевъ, д-ръ Теодосий Робевъ, Никола Младеновъ — посочени и приели тежката задача по това време да запазятъ реда и спокойствието въ града.

Дългата раздѣла съ тѣхъ не бѣше ни отчуждила. Дойдоха и други битолчани, хора отъ еснафа, да ни посрещнатъ. Какъ се радваха и колко сърдечность имаше въ тази среща!

— Раздѣлиха ни съ телени мрежи и вълчи ями. Ние страдахме тукъ подъ робство, а вие — съ ограничения, заплашвания, репарации. Много сѫ жертвитѣ, които дадохме и отъ тукъ съ революционното движение и отъ тамъ съ войнитѣ. Ние ценимъ тѣзи жертви и знаемъ, че сѫ дадени отъ братъ за брата. За нашето освобождение и обединение давахме не веднажъ кръвенъ данъкъ. Сега въ една държава, въ едно семейство, да лѣкуваме общитѣ рани.

Вечерьта се събрахме въ дома на нашитѣ другари, братята Светиеви. Много пѣсни и веселие имаше презъ нея вечерь. Тогава почувствувахъ пулса на нѣкогашна Битоля — весела, жизнерадостна и вѣрваща.

Енергичниятъ старецъ, прекаралъ цѣли двадесеть и петь години въ турски и сръбски затвори, старъ учитель отъ Радовишъ, нея вечерь бѣше най-щастли-

виятъ човѣкъ въ свѣта. Лежалъ и въ битолския затворъ, заедно съ първитѣ хора на организацията, той бѣше доживѣлъ да види осъществена идеята, за която толкова много бѣ страдалъ.

— Хей, вие разбирате ли, какво стана — провиква се старецътъ — свободна е вече Битоля.

И започва да пѣе:

„Не щеме ний богатство,
Не щеме ний пари,
Но искаме свобода . . . “

Пѣе и се радва съ младежко сърдце . . .

Малко преди насъ въ града бѣха дошли, заедно съ нѣмскитѣ войски, като преводачи, двама наши другари — Дим. Цилевъ и Петъръ Гребенаровъ. Тѣ бѣха успѣли вече да окупиратъ старата българска митрополия и ме поканиха да нощувамъ тамъ съ тѣхъ. Нѣкога, преди 1913 година, Битоля бѣше седалище на български митрополитъ, който презъ 1913 година бѣше изгоненъ отъ сърбитѣ. За владици въ Битоля сме имали много бележити фигури (какъвто е билъ Гри-

горий, роденъ въ Ст.-Загора), които сѫ били истински народни водачи.

Митрополията е напълно запазена такава, каквато я е оставилъ послѣдниятъ български пелагонийски владика. Има широки зали, кабинети и жилищно помѣщене за митрополита. Сръбскиятъ владика, Николай Велимировичъ, избѣ-

Битоля — Общъ изгледъ

гналъ преди да влѣзатъ нѣмскитѣ войски въ града. Двата просторни етажа сѫ наредени съ нѣкогашнитѣ мобили, правени съ български народни пари. По стенитѣ — много патриотични сръбски картини, изобразяващи сръбската военна слава, и нѣколко портрета на митрополити, между тѣхъ и портретътъ на български митрополитъ съ саморѫченъ надписъ —

даръ на Николая Велимировича. Този нашъ митрополитъ прекалено много вѣрваше на думитѣ на Велимировича за братство между българската и сръбската черкви. Сръбскиятъ владика бѣше поставилъ портрета му между две картини, изобразяващи бойни победи на сръбската войска . . .

На първия етажъ въ едно малко помѣщение намѣрихме часть отъ архивата на българската митрополия. Много се зарадвахме, като видѣхме разнитѣ кочани на издадени вѣнчални и кръщелни свидетелства съ бланки на Екзархията и печата на българската митрополия.

Другаритѣ отредиха за менъ стаята на Велимировича, дето сѫ спали и нашитѣ митрополити, които, изпълнявайки своята служба съ преданость и идеализъмъ, готови на всѣкакви жертви, сѫ отстоявали неведнажъ интереситѣ на народа ни предъ турскитѣ паши.

Макаръ и много уморенъ, не мигнахъ почти презъ цѣлата нощь. Духоветѣ на тѣзи великани, прекарали тукъ много неспокойни нощи въ промисълъ за народнитѣ ни интереси, не ми дава-

за покой. Вѣчна слава на тѣзи духовни водачи! Сега и тѣхнитѣ духове ще намѣрятъ покой.

Сутриньта станахме рано. Отидохме въ едно отъ кафенетата покрай рѣката Драгоръ. Не следъ дълго около масата

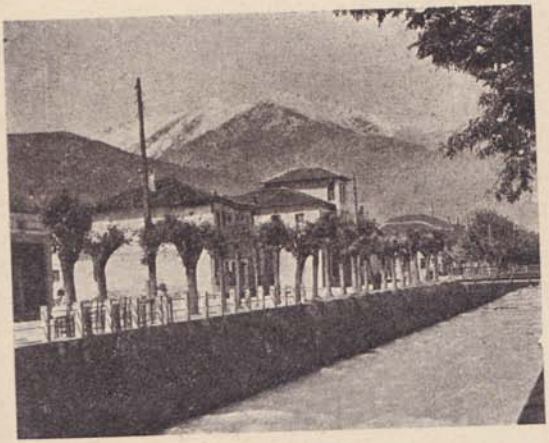

Рѣка Драгоръ и Пелистеръ

насѣдаха много граждани. Разправяхме имъ ние за България, за нейнитѣ уредби; а тѣ поглъщаха жадно всичко. Разправяха и тѣ — за патилата си, за вѣрата и неугасналитѣ си надежди.

— Когато се обяви войната, ние знаехме, че нашето Възкресение вече иде. Нашитѣ момчета, които бѣха свикани въ войската, знаеха що да правятъ и го сториха. Чакатъ да се появятъ нѣмцитѣ, разстройватъ каквото могатъ и се предаватъ. Но нѣмцитѣ хитри, не вѣрватъ на всѣки пленникъ. Помирисватъ имъ пушкитѣ. Ако мирише на барутъ, значи е стрелялъ — сърбинъ е, хайде въ пленъ; ако не мирише — „бугарски, хайде!“ и сочатъ съ пръсти — двама по двама вкѫщи. И си дойдоха нашитѣ момчета веднага.

Следъ малка пауза разказвачътъ добавя:

— Ехъ и ние, по-старитѣ, нѣщичко свършихме . . .

Той посочва телеграфнитѣ стълбове и съ двата си пръста направи знакъ за рѣзане. После разправи следната случка:

На другия день отъ обявяването на войната, сутриньта, двама приятели си пиели кафето въ сѫщото кафене. Изпили си кафето и се раздѣлили. Всѣки бързалъ по своята работа. Следъ часъ, единъ отъ тѣхъ се покатерилъ на теле-

графенъ стълбъ вънъ отъ града, извадилъ ножици и рѣже жицитѣ. Презъ нѣколко стълба забелязалъ другъ, който сѫщо се билъ изкачилъ на единъ стълбъ и рѣжелъ. Виждайки въ другия свой съзаклетникъ, първиятъ се запѫтилъ къмъ него, но когато го наближилъ, видѣлъ своя другарь отъ кафенето. Тогава чакъ разбрали важната работа, която ги е раздѣлила.

По-късно единъ желѣзничарь ми разправяше, че телеграфнитѣ жици въ цѣла Македония сѫ били толкова много изпокѫсани, че възстановяването имъ било много трудно.

* * *

РЕСЕНЪ

Отпредъ на автомобила още отъ София бѣхме поставили български трибагреникъ. На прохода при село Гявато, по пѫтя за Ресенъ, срещнахме група селяни. Като видѣха българското знаме, свалиха шапки и съ засмѣни и малко учудени лица ни поздравиха и продължиха да махатъ шапки докато се изгубихме.

Нѣкога, преди войната, поради опасность отъ дѣлежъ на Македония, и покъсно, когато България бѣше потискана и постоянно подозирана, поддържаше се политическата формула за автономна Македония. Тази формула не се прие съ довѣрие въ европейскитѣ дипломатически канцеларии, понеже тамъ много добре знаеха българската народностна принадлежность на тази провинция и какво всѫщность се крие задъ този политически лозунгъ. Това се вижда въ многото доклади на чуждитѣ представители. Та-

къвъ е и докладътъ на френския генераленъ консулъ въ Солунъ, изпратенъ до Делкасе, въ който се казва:

„Македонскиятъ комитетъ, като знае, че българитѣ сѫ мнозинство въ тая область, не препоржчва, както сърбитѣ и гърцитѣ, една надлежна подѣлба на тая страна. Комитетътъ не се бои за Македония отъ единъ периодъ на автономия, който ще позволи на българската народность да укрепи надмощието си тамъ, и това ще съставя само единъ етапъ въ пѫтя на присъединяването ѝ къмъ България".

А и цѣлото българско население въ Македония влагаше съвсемъ друго политическо съдържание въ автономния принципъ. Характеренъ въ това отношение е следниятъ случай:

Нѣколцина учители разяснявали на единъ неукъ войвода автономния принципъ. Следъ като му го разяснили, попитали го:

— Разбра ли сега какво е автономията?

— Разбрахъ, како да не сумъ разбралъ: да биде бугарско овде.

Така разбираше народътъ тая изкуствено наложена политическа формула. Така я разбираха и първитѣ хора на организацията.

Презъ 1917 година нѣколцина приятели на известния македонски революционеръ, общественикъ и писатель, найголѣмия теоритикъ на автономния принципъ, Христо Матовъ, който по това

Наши землянки по Пелистерскитѣ разклонения

време заемаше голѣма служба въ губернаторството въ Скопие, отишли при него и рекли да се пошегуватъ.

— Ей, Матовъ, какво стана съ автономния принципъ?

— Остана върху щиковетѣ на българскитѣ войници — билъ отговорътъ на Матовъ.

И революционната организация при нѣкои политически моменти официално излизаше отъ рамкитѣ на така възприетия лозунгъ. Интересно въ това отношение е съдържанието на писмото, помѣстено въ книгата „Документи“, издание на Македонския научен институтъ, което Централния комитетъ на Вѫтрешната македонска революционна организация е изпратилъ презъ януарий 1913 година на тогавашния министъръ-председатель Ив. Ев. Гешовъ. Въ това писмо сѫ развити следнитѣ мисли:

Църковната борба на българския народъ целѣше културното му обединение. Ратницитѣ на националното възраждане подготвяха и възкръсването на старото българско царство въ неговитѣ етнографски граници.

Следъ унищожението на Санъ-Стефанския договоръ, споредъ който почти всички български земи образуваха една политическа единица, Санъ-Стефанска България стана идеалъ за цѣлия български народъ.

Българитѣ отъ Македония, неможейки да реагиратъ въ границитѣ на законитѣ срещу насилията, прибѣгнаха къмъ нелегална дейность и туриха основитѣ на революционната организация. Последната едновременно съ законната отбрана преследваше прѣко или посрѣдствено, чрезъ автономния етапъ, политическото обединение на всички българи. Така щото автономното начало е било едно срѣдство, за да се спаси цѣлостьта на Македония.

Въ края се отправя молба до министъръ-председателя, да не престава да се застѫпва съ всички срѣдства за присъединяването на всички български земи къмъ българската държава.

Заявления до министъръ-председателя въ тоя духъ сѫ изпратени и отъ много градове въ Македония, помѣстени въ сѫщата книга „Документи“.

До Берлинския конгресъ, когато договорътъ за създаването на Санъ-Стефанска България бѣше унищоженъ, разграничения между областитѣ Тракия, Македония и Мизия не е имало. Дотогава тѣзи наименования сѫ били само географски термини. По-късно, следъ

Пелистерско езеро

Берлинския договоръ, когато е възникналъ стремежътъ за политическото имъ обединение, тѣзи имена сѫ получили и

политическо съдържание. Този стремеж се обяснява съ племеннитѣ и културни връзки на тия три области. Така че когато се говори за нѣкакви политически формули, наложени отъ политически моменти, не трѣбва да се забравя тѣхната общность.

Влѣво отъ прохода срещу село Гявато по Пелистерскитѣ хълмове е село Цапари. Презъ 1903 година предъ самото село бѣше избита, следъ сражение съ многобройна турска войска, цѣлата чета на село Цапари, отъ петдесеть и шесть души.

— Това бѣше героична нерагна борба, която изплаши и самитѣ турци, макаръ и въ края да бѣше унищожена цѣлата чета, — завърши разказътъ си Козма, участникъ въ въстанието.

Когато пѫтьтъ напуска красивия проходъ между планинитѣ Бигла и Баба и навлиза въ Ресенското поле, малко вдѣсно се вижда часть отъ голѣмото Прѣспанско езеро. Предъ него, на севернитѣ му брѣгове има нѣколко красиви села, потънали въ зеленина, между които е и с. Германъ. Въ него е намѣрена

мраморна плоча съ надписъ отъ 993 година. Тази плоча е била поставена отъ царь Самуила въ паметь на родителитѣ и братъ му.

Ресенъ е разположенъ въ самото поле, оградено отъ планинитѣ Баба, Бигла и Галичица, а на югъ е Прѣспанското езеро. Той е въ срѣдата на Прѣспанската

Ресенъ

котловина, прочута съ своитѣ плодове и зеленчуци. Ресенъ е Кюстендилъ за Македония.

Градътъ и цѣлата му околность сѫ

населени само отъ българи. Въ Ресенъ и Ресенско сѫ родени Трайко Китанчевъ, Андрей Ляпчевъ, Симеонъ Радевъ, д-ръ Димитъръ Владовъ, д-ръ Христо Татарчевъ, д-ръ Асенъ Татарчевъ.

Презъ 1894 година въ Ресенъ е заседавалъ първиятъ конгресъ на В. М. Р. О.

Не само азъ, но всички, които сѫ имали случай да отидатъ въ Македония, ще ви кажатъ, че колкото повече отивате на югъ и на югозападъ, толкова покорава българщина срѣщате. Следъ това ми отиване въ Македония ходихъ още два пѫти съ други хора; сѫщитѣ впечатления имаха и тѣ.

Въ града влѣзохме тъкмо когато последнитѣ италиянски войскови части го напускаха.

Щомъ ни видѣха ресенчани, онѣмѣха отъ радость. Видниятъ ресенски войвода Кръстьо Ресенски, когото тогава ресенчани посочиха за кметъ, не можа да продума нито дума отъ вълнение. Отказвамъ се да предамъ картината отъ изблицъ на радость въ Ресенъ, при нашето явяване. То може да се види, да се почувствува, да се изживѣе, но не и да се

опише. Всѣко предаване би било бледо отражение на онова, което почувствувахме и видѣхме.

И тукъ се произнесоха прочувствени слова за дошлия день на свободата, за вѣковно очаквания день на възкресението.

Насъбралиятъ се народъ пѣеше:

„Гордѣй се, майко Българио,
Съ твойтѣ вѣрни синове".

Незабравими мигове на тържествуващъ и ликуващъ Ресенъ.

* * *

ОХРИДЪ

На около десетина километра отъ пѫтя Ресенъ — Охридъ, отдалече видѣхме група селяни, които се движеха или по-скоро тичаха къмъ насъ. Когато ги наближихме на около петдесеть крачки, тѣ спрѣха. Двама отъ тѣхъ издигнаха арка, която носѣха на рѫце, а останалитѣ се наредиха влѣво и вдѣсно отъ нея. На арката стоеше надписъ: „Добре дошли, скѫпи братя“.

Срещата бѣше извънредно мила. Това бѣха селяни отъ съседнитѣ села Круше, Лѣва-рѣка и Кривени. Тръгнали да посрѣщатъ българскитѣ войски и, понеже не знаели отъ кѫде ще дойдатъ и кѫде ще ги срещнатъ, решили да направятъ подвижна арка и да чакатъ изъ пѫтищата. Часъ-два преди нашата среща нѣкой селянинъ имъ казалъ, че българскитѣ войски сѫ вече въ Ресенъ. Останали да чакатъ на пѫтя, като влѣво и вдѣсно по хълмоветѣ поставили часови

да наблюдаватъ. И наистина, докато постояхме предъ арката, нѣкои отъ часовитѣ успѣха да слѣзатъ, да ни посрещнатъ.

Дадохме имъ портрети на Н. В. Царя и вестници.

Единъ брѣкна въ пазвата си и извади едно доста старо издание отъ съчиненията на Христо Ботйовъ.

Охридъ

— Тази книга е отъ баща ми, — каза той. — Запазихъ я за менъ, за децата ми, па и за съселянитѣ ми.

Установено е за Василъ Левски-Дякона, че е стигалъ до Щипъ. Чувалъ съмъ да се говори, че е стигалъ и до Кукушъ. Дали е ходилъ по-назападъ — не знамъ. За Христо Ботйовъ, обаче, се знае, че не е ходилъ изъ южнитѣ български земи. Но съ неговитѣ съчинения, както и съ запискѝтѣ на Захари Стояновъ, сѫ̀ възпитавани въ Македония цѣли поколѣния. Ботйовитѣ пѣсни се знаятъ наизустъ и се пѣятъ отъ всички българи тамъ. Нѣкога ги пѣехме по сватби и тържества предъ самитѣ турци. Оцѣлѣли сѫ̀ и презъ сръбския режимъ. Наредъ съ тѣхъ сега се пѣятъ и нови пѣсни за сръбското робство.

По-късно въ Валандово чухъ следната пѣсень:

„Възпѣйте, моми валандовки,
Възпѣйте подвига на Дупъ и Кала тепе“.

Тази пѣсень ми направи много силно впечатление. Момитѣ отъ поробеното Валандово възпѣватъ подвига на българскитѣ войски, а българската художествена литература отмина този подвигъ и досега почти не го е отбелязала.

Пѫ̀тьтъ за Охридъ минава презъ

склоноветѣ на планината Потрино презъ Буковския проходъ. На изхода е село Коселъ, при преминаването на което се чувствува остра миризма на сѣроводородъ. Отъ тукъ се открива плодородното, но малко Охридско поле. И то, както

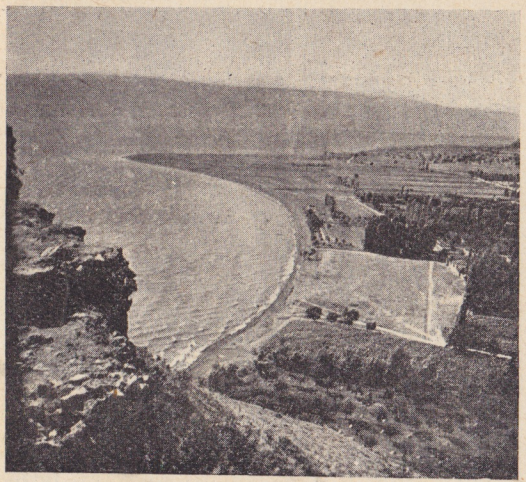

Планътъ

Ресенското, е известно съ своитѣ лозя, плодове и зеленчуци. Въ далечината на единъ хълмъ се вижда и самиятъ градъ. Горе на хълма ясно се очертаватъ конту-

ритѣ на крепость, която заема много голѣма площь. Самуиловата крепость! А по-нататъкъ красивата планина Мокра, която затваря отъ западъ езерото.

За онзи, който отива пръвъ пѫть въ Охридъ, пѫтьтъ отъ село Коселъ до града му се вижда много дълъгъ, поради нетърпението му по-скоро да влѣзе въ този български Йерусалимъ. Въ Охридъ и Охридско сѫ изписани много свѣтли страници отъ българската история. Около брѣговетѣ на Охридското езеро сътвориха своето дѣло Климентъ, Наумъ, Самуилъ, Григоръ Пърличевъ, Кузманъ Шапкаревъ, братя Миладинови, което вѣковетѣ и дипломатическитѣ канцелярии бѣха безсилни да заличатъ. Живитѣ паметници, оцѣлѣли до наши дни, около това езеро: на източния брѣгъ—Охридъ, на южния — манастирътъ „Св. Наумъ“, на северния — Струга, вълнуватъ всѣко българско сърдце, когато приближава този политически и духовенъ центъръ на българщината.

Този прославенъ български градъ и въ по-ново време даде много имена на

заслужили народни дейци — политици, военни, учени и революционери.

Охридъ бѣше взетъ отъ италиянски войски. По пѫтя срещнахме много италиянски военни части, които се движеха

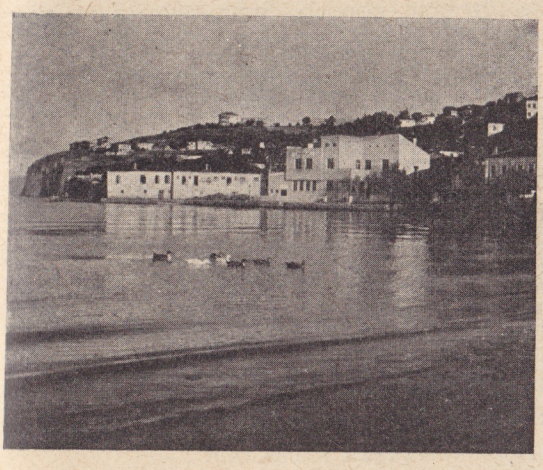

Охридъ

на западъ. Въ града сѫщо имаше италиянски войници.

Италиянци на постъ предъ самия градъ ни поканиха любезно да отидемъ при коменданта. Двама отъ тѣхъ се качиха на стѫпалата на автомобила и така

продължихме изъ улицитѣ на града за комендантството.

Охридчани бѣха въ недоумение.

— Това сѫ българи! — чуваме да се говори следъ насъ.

Всѣки, когото срещнахме изъ улицитѣ, се спираше.

Христосъ възкресе! — поздравявахме ги ние.

Отначало изненадани отъ българската военна униформа, а после окопитени, тѣ радостно отговаряха:

— Наистина възкресе! Възкръсва вече!

Наизлѣзоха отъ магазинитѣ и това „българи сѫ“ се пронесе съ бързината на електрически токъ. Скоро следъ насъ се образува опашка отъ тичащи хора, които ръкомахаха и викаха:

— Българи!

И всѣки, който чуеше, оставяше магазина, хвърляше престилката си и тичаше.

Представихме се на коменданта.

Когато излѣзохме отъ комендантството — море отъ народъ. Улицитѣ наоколо бѣха задръстени.

При появяването ни, чу се мощно „ура“. Охридчани викаха:

— Да живѣе българската армия!

— Да живѣе Царь Борисъ!

Не бѣше възможно да си пробиемъ пѫть. Съ мѫка стигнахме до автомобила. Качваме се. А охридчани, накачили се по стѫпалата и калницитѣ на автомобила, не слизатъ.

Автомобилътъ потегли. Охридчани запѣха:

„Ти ли си, мале, тъй жално пѣла,
Ти ли си мене три годинъ клела“.

Напустнахме града. На около единъ километъръ спрѣхме и дълго наблюдавахме българския Йерусалимъ.

* * *

СЕЛО СМИЛЕВО

Въпрѣки нѣколко вѣковното робство и промѣната на политическитѣ режими, въ цѣла Македония селата иматъ български имена. И колко хубави имена: Бѣловодица, Горица, Бистрица, Сѣнокосъ, Ропотово.

Вървимъ по пѫтя Охридъ — Ресенъ — Битоля. И тукъ нашенски села съ хубави български имена: Буково, Царевъ дворъ, Брусникъ.

Докато Битоля бѣше духовенъ центъръ и рѫководѣше революционното движение, Смилево бѣше едно отъ най-бунтарскитѣ села презъ турския режимъ. Гамъ бѣше седалището на главния революциненъ щабъ презъ 1903 година. То е родното село на Дамянъ Груевъ, душата на въстанието.

Смилево е на около тридесетина километра северозападно отъ Битоля. Въ тѣзи дни на ликуваща Македония смѣтнахме за нашъ дългъ да отидемъ и въ

това комитско гнѣздо. При спомена на жертвитѣ, които презъ въстанието даде то, както и много други села, всѣко българско сърдце се свива отъ болка. Освенъ този мотивъ да отидемъ въ Смилево, имахме и други: Каменъ, нашиятъ шофьоръ, искаше да види село Снѣгово, дето е падналъ убитъ баща му презъ

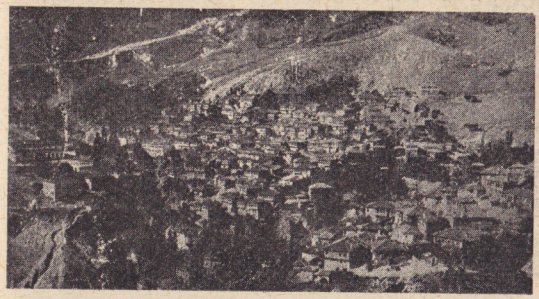

Смилево — общъ изгледъ

1917 година, а и Козма горѣше отъ желанието да цѣлуне рѫка на баща си Георги Чурановъ, известенъ революционеръ, въ чиято кѫща билъ настаненъ щабътъ на въстанието.

Когато изъ пѫтя наближихме Снѣгово, Козма каза на Камена да спре ко-

лата и посочи селото, разположено горе въ планината. Слѣзохме. Каменъ, вперилъ погледъ, свали шапка и се прекръсти. Свалихме шапки и ние всички. Наблюдавамъ тоя милъ момъкъ. Устнитѣ му треперятъ. Бледа червенина покрива лицето му. Въ този мигъ изглежда преобразенъ: той бѣше само синътъ, отправилъ мисъль къмъ своя баща-герой.

— Малъкъ бѣхъ. Едва го помня, — каза Каменъ. — Нищо, освенъ добро, не съмъ чувалъ за него.

Пѫтьтъ за село Смилево се отдѣля на около двадесеть километра по шосето Битоля — Кичево. Отъ тамъ до Смилево има около осемь километра. По срѣдата на пѫтя за Смилево е село Обѣдникъ. Надъ него пѫтьтъ бѣше разровенъ и невъзможенъ за преминаване съ автомобилъ. Отначало, следъ като минахме Крива Паланка, останахме съ впечатлението, че всички пѫтища въ Македония сѫ добри и добре поддържани. Но скоро разбрахме, че това може да се каже само за онѣзи, които иматъ военно-стратегическо значение. Всички други бѣха съвсемъ изоставени, особено междуселски-

тѣ. За тѣхъ не сѫ полагани никакви грижи. Дори и пѫтища, като този отъ Обѣдникъ до Смилево, които нѣкога, презъ турско време, се поддържаха и бѣха добри за пѫтуване съ кола, сега сѫ занемарени. Излишно е да се поменава, че лошитѣ пѫтища сѫ имали лошо отражение върху стопанския животъ въ Македония.

Селянитѣ отъ Обѣдникъ съ готов-

Посрѣщачи

ность ни предложиха коне до Смилево. Единъ смилевчанинъ, когото по това време заварихме въ Обѣдникъ, като научи, че отиваме за селото му, пустна коня въ лудъ бѣгъ да извести на съселянитѣ си.

Тръгнахме и ние. Отъ Обѣдникъ за

Смилево пѫтьтъ върви успоредно по ед
на рѣкичка, току-що напустнала недрата
на Смилевската планина. Преди да стиг
немъ селото, още отъ далече чухме бие
нето на камбани.

Ето и Смилево — хубаво, китно.
Предъ селото ни посрещнаха съ цвѣтя
селяни и селянки, заедно съ пеленачета
та си. Камбанитѣ биеха непрекѫснато.
Всрѣдъ селото се бѣше събрала главната
група посрѣщачи, или, по-право казано,
цѣлото село. Повечето отъ женитѣ бѣха
облѣчени въ прочутата по своята кра
сота смилевска носия. Отъ всички страни
се сипѣха цвѣтя — гороцвѣтъ, цвѣтъ
отъ вишни, череши, ябълки. Въ срѣдата
на главното ядро на посрѣщачитѣ ви
дѣхме единъ старецъ, който се опита да
направи нѣколко крачки къмъ насъ.
Спустна се къмъ него и нашиятъ другарь
Козма. Вдигна рѫце старецътъ да пре
гърне сина си, когото не бѣше виждалъ
отъ двадесеть и три години, сложи гла
вата му на раменетѣ си, а сетне своята
върху главата на сина си. И така синъ и
баща заридаха, безъ да могатъ да си
продумать нито думица. Предъ тази кар-

тина и посрѣщачи и посрѣщани онѣ-
мѣхме. Следъ малко старецътъ хвана за
ржка сина си и го поведе. Тържествено
биеха камбанитѣ и отново завалѣха цвѣ-
тя. Предъ родната си кжща синътъ най-
сетне проговори.

— Нашитѣ мисли бѣха непрестанно
за васъ и по васъ, тъй както и вие сте
мислѣли непрестанно за насъ въ очаква-
не на този день на свободата.

Късно презъ деня напустнахме Сми-
лево.

Изпратиха ни пакъ тържествено, съ
биене на камбани и съ много цвѣтя. Из-
пратиха ни далече отъ селото. Нѣкои
дойдоха чакъ до Обѣдникъ.

* * *

ЛЕРИНЪ

На около петнадесеть километра южно отъ Битоля бѣше границата между Югославия и Гърция. Тя раздѣляше Пелагонийската равнина, която започва северно отъ Прилепъ презъ Битоля, Леринъ и завършва до село Баница. Южно отъ Битоля почвата е сѫщо благоприятна за вирѣенето на разни индустриални култури. Около тази граница и малко по-насеверъ бѣха неприятелскитѣ позиции презъ 1917—1918 година. Влѣво отъ пѫтя малко преди границата сѫ селата Кенали и Бродъ, при които нашитѣ войски водиха люти боеве съ англичани, французи, сърби и гърци.

За онѣзи, които сѫ участвували на Битолския фронтъ, пѫтьтъ Битоля — Леринъ е много интересенъ, тъй като отъ него се вижда разположението на дветѣ бойни линии презъ 1917—1918 година, гледани отъ тила на неприятеля.

Граничнитѣ знаци на предишната

граница бѣха разрушени, както при Деве-баиръ. Тя, прокарана сѫщо тъй изкуствено, безъ да зачита народностнитѣ интереси на населението, раздѣляше

Рѣка Черна при с. Бродъ

братъ отъ брата. Но сега поне за близкитѣ села тя не сѫществуваше: презъ нея може да се минава свободно.

Оттатъкъ границата, изъ пѫтя и по

нивитѣ срѣщахме много селяни въ хуба-
витѣ полски носии на Пелагонията. По-
здравявахме ги. Отговоритѣ имъ бѣха
плахи, смѣхътъ и радостьта имъ потис-
нати. Тогава не разбрахме отъ кѫде идо
мѫката имъ, но почувствувахме колко
дълбоко сѫ наскърбени душитѣ имъ.

Още съ влизането ни въ Леринъ се
обърнахме къмъ единъ младъ човѣкъ,
отъ когото поискахме да се осведомимъ
за властитѣ въ града. Като чу българска
речь, той веднага се качи на стѫпалото
на автомобила и изказа готовность да ни
придружи. Разпитахме го за града. От-
говоритѣ му бѣха несигурни, макаръ и
лицето му да изразяваше радость. Нѣкои
отъ насъ, не зная защо, решиха, че е
гръкъ и затова се отказахме отъ услу-
гитѣ му. Продължихме сами. Стигнахме
центъра на града, дето спрѣхме. Нѣкол-
цина полицаи-гърци веднага заоби-
колиха автомобила и не позволяваха ни-
кому да се приближи до насъ. Обърнах-
ме се къмъ нѣколко отъ случайнитѣ ми-
нувачи да ни покажатъ българско кафе-
не или гостилница. Но полицаитѣ-гър-
ци имъ забраниха да влизатъ въ разго-

воръ съ насъ. А мнозина, предимно млади хора, постоянно сновѣха изъ улицата ту нагоре, ту надолу, безъ да могатъ да се спратъ, гонени отъ полицаитѣ. Нѣкои

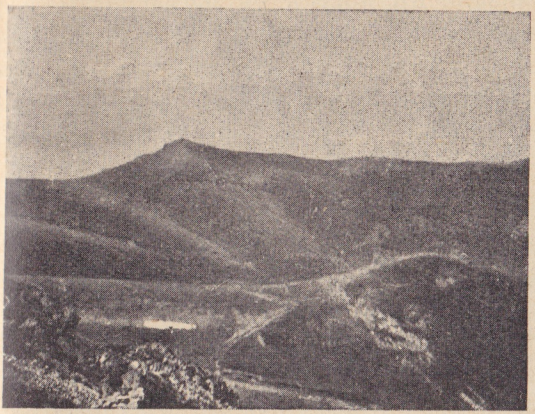

Чеганъ гледанъ отъ Каймакъ-чаланъ

по-смѣли ни приближаваха, безъ да спиратъ, прошепваха ни да отидемъ по-настрана и отминаваха. Разбрахме, че въ Леринъ гръцката администрация продължаваше да упражнява страшенъ гнетъ върху българското население. Сега разбрахме каква несправедливость извършихме спрямо оня младежъ, който

искаше да ни придружи: той бѣше показалъ наистина удивителна смѣлость, като се съгласи да дойде съ насъ.

Смѣтнахме, че е много опасно да влизаме въ досегъ съ населението, защото то можеше да пострада следъ нашето заминаване. Прибѣгнахме до една хитрость, която ни даде възможность бързо да се осведомимъ за потисничеството, кето гърцитѣ упражняваха надъ българитѣ въ Леринъ.

Макаръ и трудно, успѣхме да се видимъ съ дейци отъ миналото, заслужили на народа си, нѣкои отъ които сѫ прекарали много години въ турски и гръцки затвори. Всички искаха български вестници, макаръ и да знаеха, че единъ български вестникъ може да имъ причини много неприятности. Освенъ терора, мѫчеше ги много мисълта за тѣхнитѣ близки, изпратени по гръцкитѣ острови; за тѣхъ нѣмаха никакво известие.

Отъ започването на войната между Италия и Гърция, срещу българското население сѫ били почнати гонения. Всичко по-будно — мѫже, жени, дори и деца, сѫ били интернирани по острови-

тѣ. Следъ идването на германскитѣ войски, положението на леринчани се подобрило и тѣ се поокопитили. Дигнали български знамена, но кметътъ далъ за-

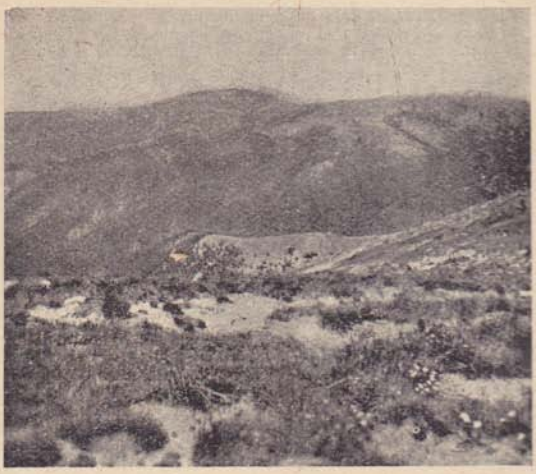

Каймакъ-чаланъ

повѣдь да ги свалятъ. Бѣха много изплашени отъ терора, който гърцитѣ продължаваха да упражняватъ надъ тѣхъ.

Колкото и кораво сърдце да има човѣкъ, не би могълъ спокойно да изслуша разказитѣ на тѣзи измѫчени хора.

А каква българщина!

Единъ, на около тридесеть и петь години човѣкъ отвори кутията си съ цигари и ми посочи вѫтрешната страна на капака ѝ.

— Ето, тукъ ни е сърдцето. Нека ни биятъ, нека ни затварятъ, нека ни избиватъ — тукъ сме.

Взехъ подадената ми кутия. Върху вѫтрешната страна на капака видѣхъ лепнатъ малъкъ български гербъ, откѫснатъ отъ българска цигара.

Останахъ смаянъ отъ това кораво родолюбие.

Влѣзохме въ една гостилница. Не следъ дълго всички маси постепенно се заеха отъ мълчаливи хора, които идѣха да се хранятъ, макаръ и да не бѣше време за обѣдъ. Други намираха най-различни поводи да влѣзатъ да чуятъ нѣщо и бързо да излѣзатъ, за да дойдатъ пакъ, следъ нѣколко минути, оглеждайки се наоколо, за да избѣгнатъ или заблудятъ окото на омразната имъ гръцка полиция. Въ гостилницата полицаи не влѣзоха.

Единъ срѣдна рѫка гражданинъ,

който седѣше на една маса съ още двама другари, по едно време изненадано, въ избликъ на невъздържимо чувство, дигна ржка, удари масата и като че на себе си извика:

Леринъ — общъ изгледъ

— Да видиме българска войска, па после да умреме! — и веднага излѣзе.

Страшни моменти! Ужасъ и мжка обематъ сърдцето на човѣка, като гледа трагедията на тѣзи хора.

Нѣколцина селяни, сжщо така решени на всички последици, поискаха вестници, за да ги занесатъ въ село. Колко грижи положиха тѣ, за да ги запазятъ отъ гръцката полиция. Единъ сви вест-

ника и го постави подъ калпака си, другъ намѣри тайно мѣсто въ пояса си, трети каза, че ще го постави въ самара на коня.

Решихме да отидемъ при коменданта и да му изложимъ това, което видѣхме и чухме. Комендантътъ, единъ нѣмски майоръ, ни прие много учтиво и изслуша съ голѣмо внимание. На нашия разговоръ се опита да присѫтствува и кметътъ-гръкъ, но комендантътъ му отказа. Този кметъ бѣше увѣрявалъ майора, че въ Леринъ нѣмало българи. Въ отговоръ на тѣзи увѣрения ние помолихме коменданта да обяви на населението, че е свободно да постави български знамена, следъ като гарантира свободата имъ, и провѣри лично колко български кѫщи има въ Леринъ. Разяснихме му нѣкои положения отъ българската история и българския характеръ на тѣзи земи. Напустнахме комендантството, доволни отъ готовността на майора да проучи въпроситѣ и направи потрѣбното.

По улицитѣ бѣха се раздвижили много полицаи, но и мълчаливитѣ ле-

ринчани непрекъснато сновѣха около насъ, съ надежда, че ще чуятъ нѣщо за края на тѣхнитѣ страдания.

Една доста възрастна жена се приближи до насъ и много загрижено ни каза:

— Синко, не излизайте отъ града. Нѣщо лошо приказватъ гърцитѣ за васъ.

Клетитѣ! Тѣ бѣха толкова много видѣли и патили, че за тѣхъ не съществуваше нѣщо, което гърцитѣ да не съ въ състояние да извършатъ.

Увѣрихме я, че съ насъ нищо лошо не може да се случи, но и съ тѣхъ за въ бъдеще нѣма да става онова, което е ставало до сега, че свободата и за тѣхъ ще изгрѣе.

Изгледа ни старицата всѣки поотдѣлно, сякашъ искаше да ни запомни. На лицето ѝ просия радостна усмивка.

— Вѣрвамъ, чедо. Не само азъ, всички вѣрваме и никога не сме вѣрвали повече отъ сега. Чакаме ви.

Раздѣлихме се. Проследихме съ погледъ старата жена. На около петдесетина крачки единъ полицай, който вър-

вѣше следъ нея, и заговори нѣщо. Безъ да си дигне главата, тя махна съ ржка, сякашъ искаше да пропѫди нѣщо досадно. Полицаятъ продължаваше да и говори — навѣрно, закани — но тя отмина безъ да обърне глава.

Напустнахме града съ угнетени сърдца.

* * *

ВОДЕНЪ

Непреодолими прѣчки не ни дадоха възможность да отидемъ въ Костурско да видимъ и онѣзи, които иматъ най-голѣмъ дѣлъ въ Илинденската епопея. Презъ 1903 година цѣло Костурско бѣше обхванато отъ движението и въстанието тамъ бѣше потушено съ голѣма жестокость. Общо за цѣла Македония отъ 20. VII до края на въстанието е имало 240 сражения. Опожарени бѣха надъ двеста села, останаха безъ подслонъ надъ седемдесеть хиляди души, а жертвитѣ: мѫже, жени, деца, въстаници бѣха надъ 5.680 души. За потушаването Отоманската империя бѣше изпратила армия отъ триста хиляди души срещу тридесеть хиляди въорѫжени въстаници.

Презъ последния вѣкъ българскиятъ народъ води много борби и даде много жертви, за да отхвърли робството и се обедини. И въ тѣзи борби за освобож-

дение и обединение плати голѣмъ кръвенъ данъкъ. Много голготи бѣха издигнати по българската земя, както презъ въстанията въ Батакъ, Перущица, Бра-

Островското езеро и Чеганъ

цигово, Крушово, Смилево и цѣло Костурско, така и презъ войнитѣ за обединието на българския народъ, въ Люле-Бургасъ, Чаталджа, Тутраканъ, Калатепе и още много други, които сочатъ усилията и жертвитѣ на единъ младъ и

жизнеспособенъ народъ за свобода и обединение.

Пѫтьтъ Леринъ—Воденъ минава презъ мѣста, по които презъ Европейската война сѫщо така се пролѣ много българска кръвь. Баница, Горничево, Чеганъ, Каймакъ-чаланъ — това сѫ свети-

Воденъ — общъ изгледъ

ни, предъ които трѣбва да има всенародно поклонение.

Ето Чеганъ — голъ и страхотенъ. По-насеверъ Каймакъ-чаланъ, а на югъ Баница и Острово. Спрѣхме да видимъ тѣзи станали исторически за насъ мѣста. Селяни ни увѣряваха, че гробоветѣ на нашитѣ герои сѫ запазени и, доколкото е било възможно, тайно поддържани.

Отъ тукъ пѫтьтъ продължава презъ единъ проходъ и слиза къмъ Островското езеро. Вълшебна мѣстность, особено езерото! Отначало, при излизането отъ прохода прозърта ту една, ту друга часть на езерото, докато блесне цѣлата му ширь.

Отъ Леринъ за Солунъ пѫтуваше съ насъ единъ нѣмски воененъ кореспондентъ. Тогава пѫтуването по тѣзи мѣста бѣше опасно. Пѫтьтъ пресичаше часть отъ гръцкитѣ укрепителни линии, съ много минни полета, които още не бѣха прочистени. Присѫтствието на съпѫтника ни нѣмецъ улесни доста пѫтуването ни. Той бѣше минавалъ вече по този пѫть и ни водѣше, като спазваше педантично всички указания, дадени върху поставенитѣ изъ пѫтя табели.

Воденъ съ неговитѣ водопади и отличното му мѣстоположение е извънредно красивъ градъ. На източната му страна има една прочута мѣстность съ много чинари, презъ която тече р. Вода. Тази мѣстность нѣкои смѣтатъ за една отъ най-красивитѣ въ свѣта. Въ срѣдата на града има голѣмъ площадъ. Населе-

нието въ цѣло Воденско е българско. Нѣкога градътъ Воденъ е билъ столица на царь Самуилъ и седалище на българския патриархъ Дамянъ Дръстерски. Презъ революционното време Воденъ и Воденско взеха много живо участие.

Посрѣщачи

Единъ отъ много известнитѣ войводи, станалъ легендаренъ, е панагюрецътъ Лука Поплуковъ, убитъ въ сражение съ турцитѣ презъ 1905 година.

Имайки опита на Леринъ — щомъ влѣзохме въ града, решихме да отидемъ въ нѣкое кафене. На площада заварих-

ме група жени. Поискахме да ни покажатъ нѣкое българско кафене да пиемъ кафе. Като чуха българска речь и видѣха военна униформа, тѣ се раздвижиха като пчели въ кошеръ. Нѣколко отъ тѣхъ се спустнаха къмъ насъ.

Гледатъ ни и не могатъ да повѣрватъ. Ние повторихме молбата си.

Алея — Воденъ

— Ама вие българи ли сте?

— Да, българи.

— Българи! Ние толкова години ви чакаме, та сега кафе въ кафене ли ще пиете? Тукъ всѣка кѫща ще ви даде по двадесеть кафета. Елате, братя, добре сте ни дошли!

Групата веднага се увеличи. Отъ

всички улици тичаха хора къмъ насъ да ни посрѣщатъ. Останахме изненадани следъ онова, което видѣхме въ Леринъ.

Гледамъ нашия съпѫтникъ-нѣмецъ, който въ това време продължаваше да стои въ автомобила. Той бѣше съвсемъ слисанъ отъ онова, което виждаше тука, отъ тая радость и сърдечность.

Водопадъ

Групата граждани, гражданки и деца растѣше всѣки мигъ. Нови прегръщания и сълзи отъ радость. Нашиятъ нѣмецъ, който отначало гледаше смаянъ

отъ прозореца на автомобила, по едно време каточе се опомни, удари енергично вратата и слѣзе.

Часть отъ насъбралитѣ се се втурнаха къмъ него. Изведнажъ той се видѣ безпомощенъ въ ржцетѣ на нѣколцина здрави воденчани, които го вдигнаха и викаха:

— Да живѣе Хитлеръ!

Лицето на нѣмеца засия отъ радость.

Една жена извика:

— Деца, тичайте да донесете цвѣтя.

Скоро площадътъ почернѣ отъ народъ. Дадохме имъ вестници и портрети. За всѣки вестникъ и портретъ се протѣгаха десетки ржце. Дадохме имъ колкото имахме. Но исканията бѣха много.

Гледа нѣмецътъ това надпреварване и боричкане за единъ вестникъ и не може да разбере защо е.

Обяснихме му, че не сж виждали български вестникъ, нито каквато и да е българска книга отъ десетки години, че гръцкитѣ власти наказваха много строго всѣки, у когото се намѣри българска книга.

— Тъй ли? Ами защо не имъ дадете повече?

— Защото нѣмаме, свършихме ги.

Ядосва се нѣмецътъ, защо да ги свършимъ. Единъ отъ другаритѣ ми му даде нѣколко броя, които бѣше запазилъ за Солунъ. Нѣмецътъ взе вестницитѣ и самъ ги раздаде.

Предложения да пиемъ кафе получихме много. И какви ли не други предложения — за закуски, за вина, за коняци, за ракии. Единъ особено много настояваше да ни даде медъ И на тръгване дори не забрави да ни напомни за неговия медъ.

Отидохме въ едно старо известно българско семейство. Разбира се, заедно съ насъ дойдоха много отъ посрѣщачитѣ. Цѣлата кѫща се изпълни. Хора имаше по стаитѣ, коридоритѣ, стълбитѣ; улицата сѫщо бѣше пълна.

Сложиха ни какви ли не лакомства, дадоха ни какви ли не напитки.

По едно време въ стаята влѣзе младъ човѣкъ, за рѫката водѣше старецъ, който едва пристѫпваше.

— Баща ми е, — каза младиятъ чо-

вѣкъ. — Научилъ се за вашето идване, та ме накара да го доведа да ви види.

Старецътъ бѣше много прегърбенъ. Когато ни наближи, направи усилия да се изправи. Цѣлъ трепереше. Очитѣ му примигваха — не можеше да задържа погледа си.

— Дѣдо, ето този е български офицеръ, — обади се нѣкой.

Цѣлунахъ му ржка. Другата, съвсемъ трепереща, опита да сложи на рамото ми да ме прегърне.

Нѣмецътъ много тревожно извика, че старецътъ е зле и може би ще стане нѣщо лошо съ него. Стана и го прихвана да седне. Старецътъ ме цѣлуна, цѣлуна и кръста за храбрость и почна да гали дрехитѣ ми.

Гали българската военна униформа старецътъ и тихо й се радва. Бѣше толкова много изтощенъ и слабъ, че не можеше дори и да заплаче отъ радость. Но вѣрата му не бѣше изгаснала и съзнанието му за неговата народностна принадлежность ясно и твърдо опредѣлено. Колко ли мжки бѣше претеглилъ той въ живота си за това, че е българинъ?

Излѣзохме. На улицата шпалиръ отъ мѫже, жени и деца. Предъ вратата ни поднесоха много букети цвѣтя. Бѣше невъзможно да приемемъ всички, които ни се поднесоха. И когато минавахме, отъ двѣтѣ страни на улицата се хвърляха надъ насъ цвѣтя непрекѫснато, догато стигнахме автомобила.

Тръгнахме.

— До виждане, братя. Не ни забравяйте. Живѣемъ само съ мисъльта за васъ. Чакаме ви.

Излѣзохме отъ града. Нѣмецътъ, който седѣше до шофьора, се обърна съ лице къмъ насъ и каза:

— Господа, никога не съмъ виждалъ нѣщо по-покъртително. Навѣрно, това е единъ отъ най-силно преживѣнитѣ моменти въ живота ми. Този моментъ никога не ще се заличи отъ паметьта ми.

СОЛУНЪ

Виждате ли, — каза нѣмецътъ, като посочи откритото се вече предъ насъ Солунско поле. — Прочутата унгарска Пуста отстъпваше предъ него.

Предъ насъ бѣше голѣмата ширь на много плодородното Солунско поле, заобиколено отъ планинитѣ Докса, Дурла, Паякъ, Круша и Башикъ.

Едно английско дружество е хвърлило тукъ много пари. Блатиститѣ мѣста сж отводнени. Хубавитѣ желѣзни мостове на рѣкитѣ бѣха разрушени. Когато минавахме изъ полето, всичко говорѣше за една много скорошна война. Разрушения, рахвърлени военни материали и много пленници-гърци. Вървѣхме бавно поради голѣмото движение на войски и поради разрушенията. Германскитѣ пионери бѣха въ трескава работа.

Солунъ и Солунско, както и цѣла Македония, дадоха много въ културната

съкровищница на българитѣ. Тукъ светитѣ братя Кирилъ и Методий сътвориха нашата писменость и написаха първитѣ наши книги на езика на солунскитѣ българи. Тукъ се откри първата българска печатница. До 1913 година тукъ имахме три гимназии, много основни училища и две църкви. Тукъ бѣше седалище на централния комитетъ на В. М. Р. О. Тукъ заседаваше конгресътъ на организацията, който взе решение за Илинденското въстание.

До 1912 година Солунъ имаше българска физиономия. Българската речь се чуваше навсѣкѫде. Цѣлата околность — села и градове — бѣха населени съ българи.

Когато влѣзохме въ града, имахме впечатлението, че сме въ грамаденъ воененъ лагеръ. Изъ улицитѣ движението бѣ голѣмо. На много мѣста граждани, събрани по десетина наедно, тихо приказваха. По лицата имъ се четѣше тревога.

Градътъ е промѣненъ. Презъ време

на войната е имало пожари, които сж унищожили много сгради.

Беязъ-куле

Пристанището, голѣмо и удобно, въ което нѣкога се виждаха много парахо-

ди, сега бѣше пусто: нѣмаше нито единъ параходъ.

Ето и Беязъ-куле. Колко българи оставиха кости въ този затворъ и колко други излѣзоха отъ него съ разрушено здраве!

Но българщината се съживява наново.

Не останахме дълго време въ града. Вечерьта, следъ продължителенъ разговоръ съ наши хора, наложи ни се веднага да заминемъ за София.

Преди да преминемъ планината Круша, на пѫть за Демиръ-Хисаръ срещнахме селяни-българи, които въпрѣки изселванията сѫ останали въ своитѣ огнища. Тѣ отдалече личеха съ своята носия, различна отъ облѣклото на преселницитѣ-гърци.

Спрѣхме единъ отъ тѣхъ. Казахме му, че сме българи. Отначало той се отнесе съ недовѣрие къмъ насъ, навѣрно помисли, че искаме да го подведемъ, но после се поотпусна малко.

Попитахме го, радва ли се на събитията.

Изгледа ни още веднажъ, каточе отново преценяваше дали сме българи. Сетне се позасмѣ и отговори:

— Како що сакахме, така Господь ни даде.

СЪДЪРЖАНИЕ

	стр.
* *	
Презъ границата	7
Крива-Паланка	15
Куманово	18
Скопие	25
Велесъ	37
Село Изворъ	45
Прилепъ	48
Крушево	65
Битоля	76
Ресенъ	90
Охридъ	100
Село Смилево	108
Леринъ	114
Воденъ	125
Солунъ	136

КНИГАТА ВЪЗКРЕСЕНИЕ — МАКЕДОНИЯ 1941, ОТЪ СОТИРЪ НАНЕВЪ, СЕ ОТПЕЧАТА ПРЕЗЪ МЕСЕЦЪ МАРТЪ НА ХИЛЯДО ДЕВЕТСТОТИНЪ ЧЕТИРИДЕСЕТЬ И ВТОРА ГОДИНА ВЪ ПЕЧАТНИЦА КНИПЕГРАФЪ — СОФИЯ, СНИМКИТЪ СЖ ОТЪ ПЛАНИНАРА Д. РУНТОВЪ

Още стотици книги на дейци родени в географска област Македония може да намерите на:

www.strumski.com

Библиотека „Струмски"
е създадена в памет на
загиналите за Родината.

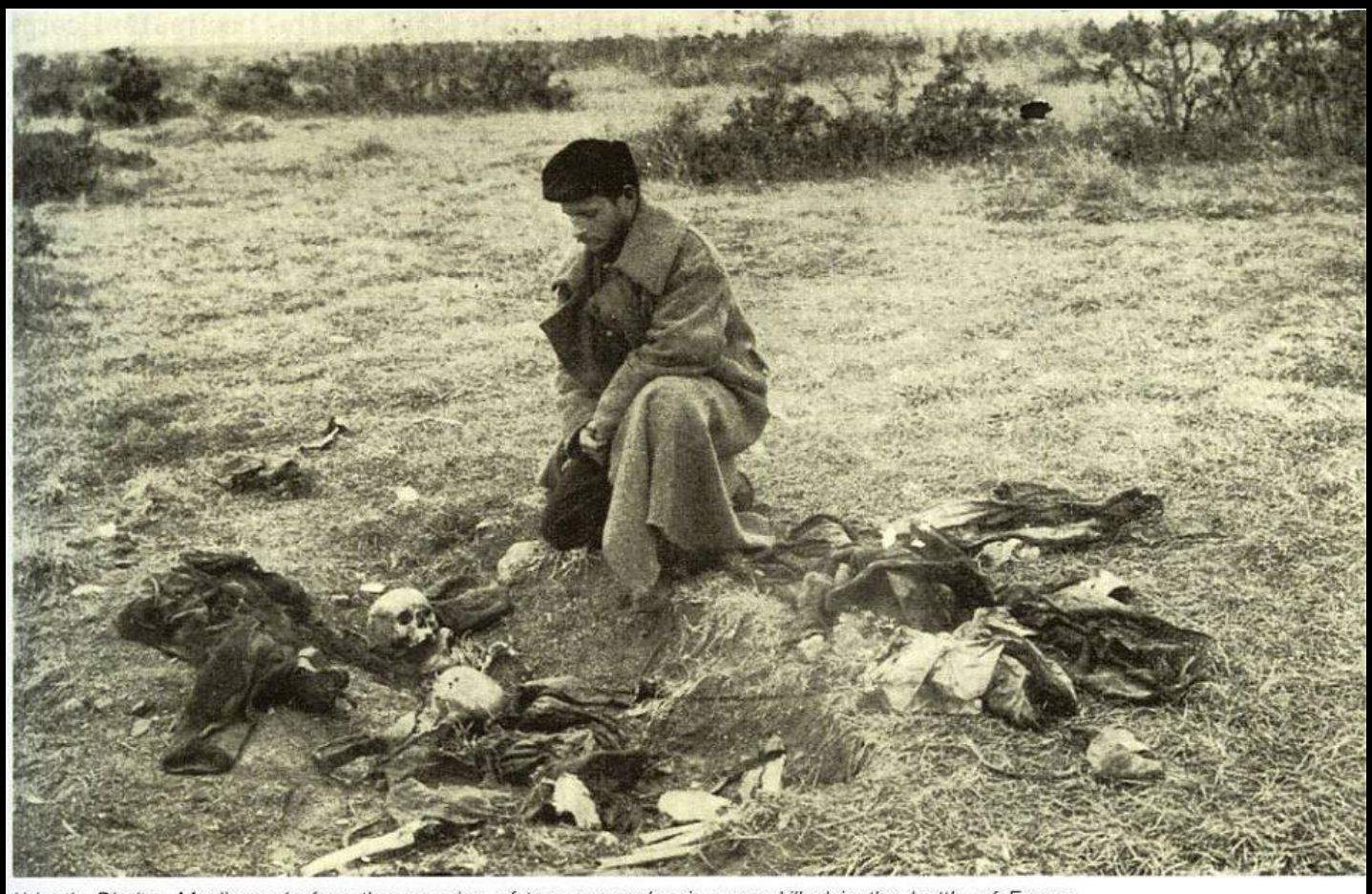

Voivode Dimiter Madjarov before the remains of two comrades in arms killed in the battle of Ferres